XII, 2

PHŒNIX

1966

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Bronzen vaas, gegraveerd met afwisselend voorstellingen van een vesting en van een gevleugelde sfinx met arendsklauwen en schorpioenestaart. Gevonden door een belgische archeologische expeditie o.l.v. Prof. Dr. L. Vanden Berghe, in het grafveld van Tepe War Kabud, Luristan, Iran.

PHŒNIX

is een halfjaarlijks bulletin, dat wordt uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux" en onder redactie van het Dagelijks Bestuur staat.

De contributie voor het Genootschap bedraagt *f* 12.— voor leden-medewerkers en *f* 10.— voor leden-begunstigers. Hiervoor ontvangen de aangeslotenen het bulletin Phœnix, zij kunnen de door de plaatselijke afdelingen te organiseren voordrachten bijwonen en mogen gebruik maken van de bibliotheek. De abonnementsprijs van Phœnix bedraagt voor niet-leden *f* 7.50 per jaar.

Adres van redactie en administratie van Phœnix, alsmede van het algemeen secretariaat van het Genootschap en de bibliotheek: Noordeindsplein 4a, Leiden. Openingsuren: 9-12.30 en 14-17 uur. Telefoon 23682, postrekening 229501 ten name van „Ex Oriente Lux", Leiden.

Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. Beek, voorzitter; Prof. Dr. A. A. Kampman, 1e secretaris-penningmeester; K. R. Veenhof, 2e secretaris-penningmeester; Dr. W. F. Leemans; Prof. Dr. A. S. van der Woude. In het Algemeen Bestuur hebben voorts nog zitting: Mevrouw C. F. L. van Heek-van Heek; Prof. Dr. L. de Meyer; Prof. Dr. J. P. M. van der Ploeg O.P.; Prof. Dr. J. Vergote; Prof. Dr. J. Zandee.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen 334
Belgische Opgravingen in de Luristan (L. VANDEN BERGHE) . . 337
Nieuwe Sumerische Wetsfragmenten (K. R. VEENHOF) 352
Op zoek naar het graf van Imhotep (J. F. BORGHOUTS) 360
Ontdekkingen te Tell-Arad (K. R. VEENHOF) 367
Boekennieuws: Palestina, Jordanië, Libanon, Syrië. De Myceense Wereld. Staatliche Museen Berlin 373

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

JAARBERICHTEN

Jaarbericht No. 16 (1959-62) verscheen in juni 1964. Het bevat bijdragen van Prof. Dr. F. R. KRAUS, Dr. R. FRANKENA, Dr. J. ZANDEE, Prof. Dr. B. VAN DE WALLE, Prof. Dr. J. DUCHESNE-GUILLEMIN, Dr. PH. H. J. HOUWINK TEN CATE, Mevr. H. ALKIM, Prof. Dr. F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL en Prof. Dr. M. A. BEEK. De omvang is 126 pag., met 13 fig. en 4 platen.

Jaarbericht No. 17 (1963) verscheen in dec. 1964. Het heeft de volgende inhoud: F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL, Babel und Bibel (II): die Patriarchenzeit; J. J. JANSEN, Eine Beuteliste von Amenophis II und das Problem der Sklaverei im alten Aegypten; OTTO EISSFELDT, Achronische, anachronische und synchronische Elemente in der Genesis; J. VAN DER PLOEG, Psalm 19 and some of its problems; TH. A. BUSINK, Les Origines du Temple de Salomon; CHR. BREKELMANS, Pronominal suffixes in the Hebrew Book of Psalms; TH. C. VRIEZEN, Das Hiphil von *'amar* in Deut. 26, 17. 18; J. RYCKMANS, l'Apparition du cheval en Arabie Ancienne; YIGAEL YADIN, The Nabataean kingdom, Provincia Arabia, Petra and En-Geddi in the documents from Naḥal Ḥever; C. F. FRITSCH, The so-called "Priestly Messiah" of the Essenes; C. J. BLEEKER, The significance of the Religions in Antiquity. De omvang bedraagt 128 p., met 3 platen.

Jaarbericht No. 18 (1964) kwam in september 1965 gereed. Het heeft de volgende inhoud: M. KALAÇ, Eine Wettergott-Stele und drei Reliefs im Museum zu Maraş; J. ZANDEE, Hym-

nical sayings addressed to the sun-god by the High-priest of Amun Nebwenenef, from his tomb in Thebes; H. ALTENMÜLLER, Letopolis und der Bericht des Herodot über Papremis; A. SALONEN, Bemerkungen zur sumerisch-akkadischen Brennholz-Terminologie; R. O. FAULKNER, Some notes on the god Shu; W. VON SODEN, Vedisch *magham,* „Geschenk" — neuarabisch *maǧǧānīja,* „Gebührenfreiheit". Der Weg einer Wortsippe; R. BORGER, Ausstrahlungen des Zweistromenlandes; M. HEERMA VAN VOSS, An Egyptian magical brick; E. J. JONKERS, Waren der Aufstand des Aristonicus und die mithradatischen Kriege Klassenkämpfe?; A. S. VAN DER WOUDE, Das hebräische Pronomen demonstrativum als hinweisende Interjektion; S. H. HORN, Shechem. History and excavations of a Palestinian City; HANDAN ALKIM, Archaeological report from Turkey — 1963. Omvang: 140 pag., met 15 platen.

Jaarbericht No. 19 (1965-1966) zal zeer binnenkort verschijnen. Het heeft een omvang van ruim 190 pag., en bevat het voorwerk voor Band VI (Jaarbericht No. 16-19). Het bevat o.a. de volgende bijdragen:

W. BARTA, Zum Ritual der Götterbarke im Neuen Reich; E. UPHILL, The Nine Bows (studie over de conceptie en localisering van Egyptes traditionele, vijandige buurvolken); H. ASSELBERGHS, Beschouwingen over Cultuur en Kunst in Egypte; H. ALTENMÜLLER, Zur Lesung und Deutung des Dramatischen Ramesseumspapyrus; JAC. J. JANSSEN, Semitic Loan-Words in Egyptian Ostraca; H. SCHMÖKEL, Die theophoren Personennamen Babyloniens und Assyriens; J. KLIMA, L'Opinion publique et le souverain mésopotamien; H. HAAG, Der gegenwärtige Stand der Forschung zu den Beziehungen zwischen Homer und dem Alten Testament; P. J. PARR, The Date of the Qast Bint Far'un at Petra; H. BARDTKE, Neuere Arbeiten zum Estherbuch; H. F. WIJNMAN, Philippus Ferdinandus, professor in het Arabisch aan de Leidse Universiteit (1599).

Het zal de leden, die zich hierop hebben geabonneerd, spoedig worden toegezonden.

MEDEDELINGEN EN VERHANDELINGEN

In november kwam als deel 15 in de serie „Mededelingen en Verhandelingen" van de pers:

J. Zandee, An Ancient Egyptian Crossword Puzzle

In deze studie (omvang 80 pag.) publiceert professor ZANDEE een nieuwe Thebaanse grafinscriptie, welke behalve om zijn religieuze inhoud, belangwekkend is om het feit dat een gedeelte van de tekst op de wijze van een kruiswoordpuzzle moet worden geinterpreteerd. De auteur onderzoekt de techniek van de kruiswoordpuzzle (gebruik makend van een andere, nog ongepubliceerde, soortgelijke tekst), en biedt een vertaling van de grafinscriptie, welke gevolgd wordt door een uitvoerig godsdiensthistorisch en filologisch commentaar. Men kan deze uitgave bij het secretariaat bestellen.

BANDEN JAARBERICHT EN PHOENIX

De banden voor de oudere delen van het Jaarbericht, met uitzondering van die voor Deel II (no. 6-8) zijn uitverkocht. Voorwerk en registers zijn nog verkrijgbaar à *f* 6.— per stuk. De band voor Jaarbericht deel VI (no. 16-19) zal binnenkort gereed zijn. De prijs bedraagt *f* 7.—, inclusief verzendkosten. De band voor Phoenix I-VIII is uitverkocht. De band voor IX-XII komt eveneens binnenkort gereed. Deze band is verkrijgbaar voor *f* 4.—, inclusief verzendkosten. Het voorwerk voor deze band bevindt zich in dit nummer van Phoenix.

OUDE PUBLICATIES

Oude nummers van het Jaarbericht zijn nog verkrijgbaar vanaf no. 10 tegen de voor leden gereduceerde prijs van *f* 15.— per stuk. Oude nummers van Phœnix zijn, met uitzondering van VII, 1 alle nog voorradig. De prijs bedraagt per nummer voor jaargang I-VIII *f* 1.50 en per jaargang *f* 3.—; vanaf jaargang IX zijn deze prijzen resp. *f* 2.— en *f* 4.—. Er zijn nog enkele complete series Phoenix I-VIII verkrijgbaar. Van de serie „Mededelingen en Verhandelingen" zijn nog leverbaar no. 3, no. 7, no. 8 en no. 10-14, tegen de voor leden gereduceerde prijs van resp. *f* 3.—, *f* 20.—, *f* 3.—, *f* 3.—, *f* 3.—, *f* 7.50, *f* 7.50 en *f* 10.—.

JAARVERGADERING 1966

De jaarlijkse Algemene Ledenvergadering werd dit jaar belegd door de afdeling Utrecht. Tijdens deze geslaagde en goed georganiseerde bijeenkomst kwamen des ochtends de huishoudelijke zaken aan de orde, terwijl des middags Prof. Dr. H. J. A. DE MEULENAERE uit Gent een lezing hield over het thema: *Mendes. Een eeuw opgravingen in een stad van de Egyptische Delta.*

Van de zaken aan de orde gekomen tijdens de huishoudelijke vergadering willen we er hier enkele vermelden. De finantiële situatie van het Genootschap is gezond en er zijn geen tekorten. Enige ongerustheid wekken de aanmerkelijk gestegen porto-, druk- en administratiekosten, terwijl ook de behoefte bestaat de studiekringen een wat ruimer finantiële armslag te geven voor hun werkzaamheden en het belonen der sprekers. Het Bestuur werd door een vroegere Algemene Ledenvergadering reeds gemachtigd zo nodig de contributie enigermate te verhogen, waartoe echter slechts in uiterste noodzaak zal worden overgegaan.

Tijdens het verstreken jaar werden in Nederland in 19 studiekringen 70 voordrachten gehouden, waarvan ruim 20% in samenwerking met andere verenigingen en organisaties. De meeste afdelingen belegden drie of vier bijeenkomsten, enkele nog meer. De sprekerslijst bood dit jaar een keuze uit 22 sprekers met meer da dertig onderwerpen. Enkele studiekringen floreerden niet naar wens. Pogingen worden ondernomen om nieuwe afdelingen te stichten, o.a. in Zeeland, Midden-Veluwe en Friesland-Leeuwarden. In België werden in een vijftal studiekringen 18 voordrachten georganiseerd, waarbij als gastsprekers uit Nederland optraden Drs J. P. LETTINGA en Dr N. A. VAN UCHELEN.

AFDELING BELGIË

Het Algemeen Bestuur besloot in juni 1966, dat de Belgische Afdeling voortaan gecentraliseerd zal werken; derhalve werden de plaatselijke studiekringen opgeheven. De organisatie van de voordrachten — in Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven en Luik — zal centraal geschieden en alle leden zullen hiervoor uitnodigingen ontvangen. Het Bestuur stelt er prijs op de bestuursleden van deze afdelingen langs deze weg hartelijk te danken voor hun jarenlange belangeloze medewerking.

Als voorzitter van het Bestuur van de Belgische Afdeling treedt thans op Prof. Dr. L. DE MEYER; als secretaris-penningmeester Prof. Dr. H. J. A. DE MEULENAERE. Het secretariaat is gevestigd op Universiteitsstraat 14, Gent; contributies kunnen worden overgemaakt op postchecknummer 235-62 van de Kredietbank te Gent, t.g.v. bankrekening 58434, t.n.v. „Ex Oriente Lux", Afdeling België.

Prof. Dr. P. NASTER, die zich door een veelheid van taken gedwongen zag het voorzitterschap van de afdeling, dat hij sinds 1963 bekleedde, neer te leggen, betuigt het Bestuur hier zijn grote dank voor wat hij gedurende de verstreken jaren voor het Genootschap heeft gedaan.

BELGISCHE OPGRAVINGEN IN DE LURISTAN

OKTOBER-DECEMBER 1965

Eén van de meest betwiste onderwerpen uit de Iraanse archeologie en geschiedenis is ongetwijfeld het probleem van de oorsprong en de datering van de cultuur der „roemruchte Bronzen van de Luristan" in Iran. Het gebied van Iran dat bekend staat onder de naam Luristan, ligt in het bergachtige Zagros; het wordt ten westen begrensd door Irak, ten oosten door de streek van Nihavand en Burudjird, en ten zuiden door Khuzistan (fig. 161). Het stuk van de weg Bisutun-Kirmanshah-Qasri-Shirin, dat gelegen is langs de eeuwenoude weg die Hamadan met Bagdad verbindt, vormt de noordergrens. De bergketen van Kabir Kuh, die van het noord-westen naar het zuid-westen loopt, verdeelt die provincie in twee delen: Pishi Kuh aan deze kant van het gebergte naar het oosten toe, Pushti Kuh aan de andere kant naar het westen toe.

Rond 1928 verschenen de eerste bronzen voorwerpen uit Luristan op de antikwariaatsmarkten van Teheran, London en Parijs. Deze kunstvoorwerpen, waarop het dier heel realistisch of fantastisch wordt voorgesteld, en er vaak een heel belangrijke rol speelt, vonden spoedig hun weg naar musea en privé-verzamelingen. De oorspronkelijkheid ervan heeft de verzamelaars onophoudend geboeid. Er dient echter aanstonds aan toegevoegd te worden dat geen enkel van deze archeologische voorwerpen afkomstig is uit wetenschappelijk geleide opgravingen, maar de vrucht is van klandestiene sonderingen door de inboorlingen zelf verricht. Deze „Bronzen" werden in graven gevonden, doch hoe deze graven eruit zagen, kon niemand achterhalen. De bijgaven als ceramiek, figurinen enz., die naast deze bronzen voorwerpen in de graven werden neergelegd, zijn totaal onbekend, vermits men die voorwerpen als waardeloos beschouwde, en ze eenvoudigweg verbrijzelde en op de vindplaatsen achterliet. De uiterst grote verscheidenheid aan stukken, de onderlinge verschillen tussen voorwerpen van eenzelfde soort, hun inspiratiebron (soms elamitisch of assyrisch, soms syro-hittitisch of talychitisch) zijn even zoveel uitgangspunten voor kontradiktorische veronderstellingen. Men heeft reeds zeer veel inkt laten vloeien over deze bronzen. Het bijzonderste probleem bestond hierin de oorsprong en het tijdperk, waarin dat brons diende geplaatst, te achterhalen, en de volkeren te identificeren die deze voorwerpen hadden vervaardigd. Vooreerst moest uitgemaakt worden of het brons van het Luristantype door één bevolkingsgroep werd vervaardigd, ofwel door opeenvolgende golven van inwijkelingen die tot verschillende volkeren behoorden. Ook het tijdperk moest bepaald worden: was al dat brons het werk van enkele tientallen jaren of van eeuwen? Al deze pro-

Fig. 161. Het westelijke gedeelte van Iran met aangrenzende landen. Midden links Luristan.

blemen vormen nog steeds een onderwerp van levendige discussie. In ons werk *Archéologie de l'Iran Ancien* publiceerden we in 1959 een lijst van 104 bijdragen over deze Bronzen en thans is dit aantal aangegroeid tot meer dan 180 artikels. Doch zolang geen wetenschappelijke opgravingen in de Luristan uitgevoerd werden, konden al deze pogingen, hoe verdienstelijk ook, tot geen bevredigende resultaten leiden.

Dank zij de kredieten welwillend toegestaan door het Ministerie van Nationale Opvoeding en Cultuur kon een belgische archeologische zending in naam van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel en van de Rijksuniversiteit te Gent en in samenwerking met de Iraanse archeologische dienst wetenschappelijke opgravingen verrichten in de Luristan om enkele van die problemen op te lossen. De archeologische zending stond onder mijn leiding en was samengesteld uit de volgende medewerkers: adjunct-directeur Mevrouw YOLANDE MALEKI, archeologe uit Teheran; sekretaris en archeologe-assistente bij de opgravingen Mevrouw DOMINIQUE DE CLERCQ-FOBE, assistente bij het Seminarie voor de archeologie van het Nabije Oosten aan de Gentse Universiteit; architect-tekenaar, de Heer RENÉ DE VOS. De zending werd bijgestaan door de Heer SHAIDZADEH, inspecteur bij de archeologische dienst van Iran. Na twee maanden vruchtbaar werk in de streek van Ilam (Pushti Kuh, Luristan), slaagde de zending erin enkele typi-

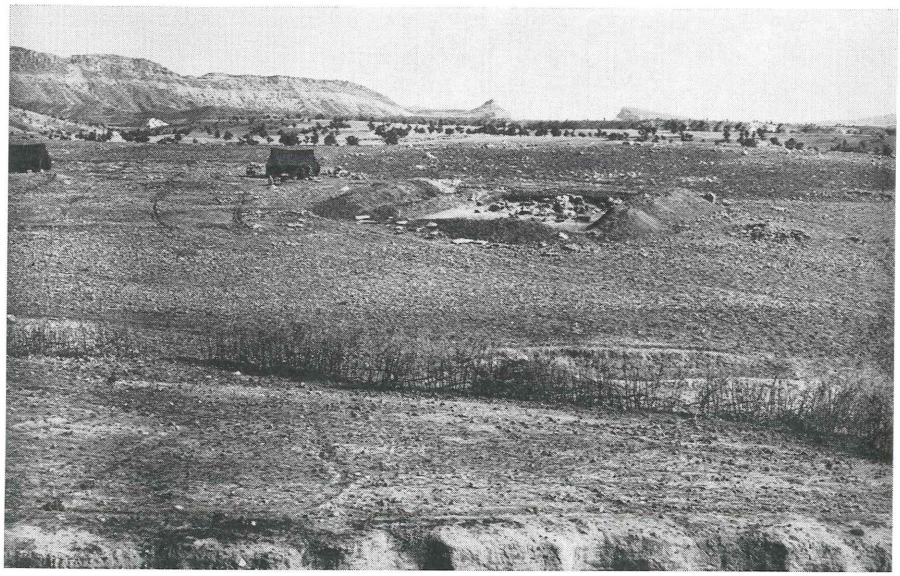

Fig. 162. Algemeen overzicht van het terrein van Tepe Kalwali, met in het midden het opgegraven gedeelte van het grafveld.

sche voorwerpen uit Luristan met zekerheid te dateren en een theorie aangaande de Luristan-beschaving op te bouwen. Het archeologisch werk werd verwezenlijkt op twee sites: Tepe Kalwali en Tepe War Kabud.

Tepe Kalwali

Op de Tepe Kalwali, 12 km. ten zuid-oosten van Ilam, legde de belgische zending een twintigtal graven bloot (fig. 162). Zij werd getroffen door de zorg die aan de bouw van de graven was besteed. Alle graven zijn oost-west georiënteerd. Eén of meerdere grote, goed gehouwen stenen platen, 4 tot 6 cm. dik, sluiten de dodenkamer af. De wanden bestaan uit grijze kalksteenplaten die met zorg vierkantig werden gehouwen en op hun smalle kant wer-

Fig. 165. Tepe Kalwali, blik in graf no. 12, met geraamte en grafmobilair.

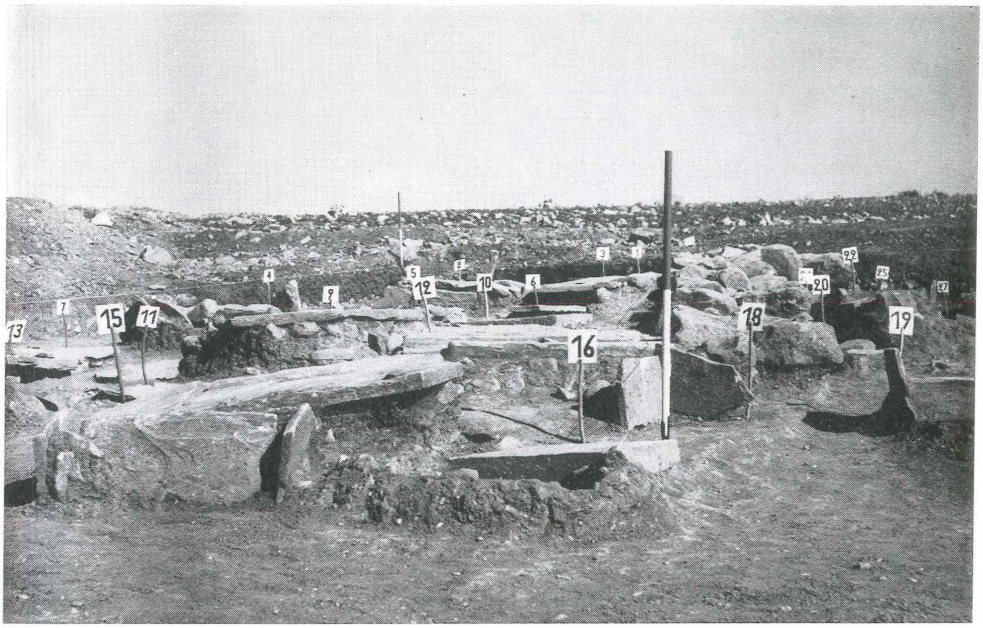

Fig. 163. Tepe Kalwali; algemeen overzicht van het gesloten grafveld.

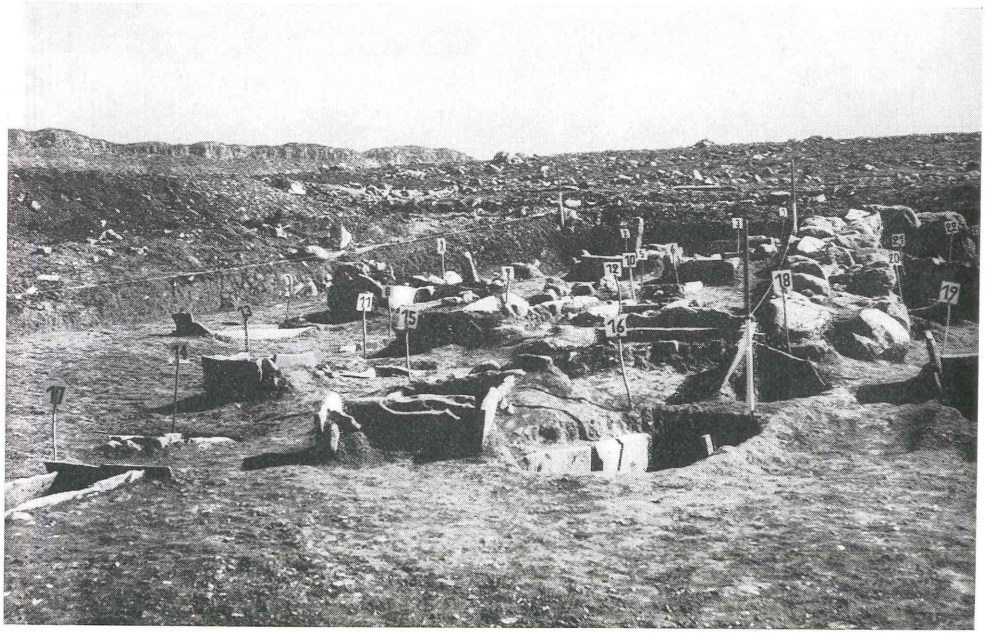

Fig. 164. Tepe Kalwali, grafveld met geopende graven.

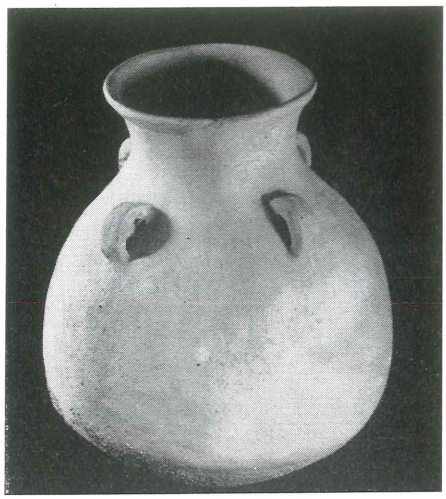

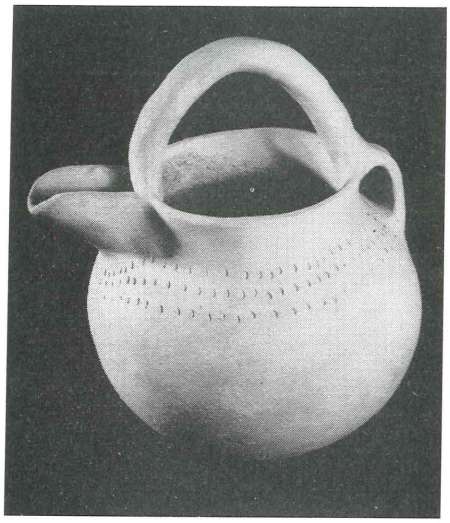

Fig. 166 (links). Aardewerk uit Tepe Kalwali. *Boven*: vaas met afgeronde buik en vier oortjes; geel-bruine gebakken aarde (ca. 18 cm. breed . *Beneden*: vaas met open giettuit, korfsoor en oor aan de rand; drie rijen nagelinkervingen rond de hals; beige gebakken aarde (ca. 16 cm. breed).

Fig. 167 (rechts). Aardewerk uit Tepe War Kabud. *Boven*: vaas met open giettuit, korfsoor en oor aan de rand, ingekerfde versieringen op het oor en rond de hals (breedte ca. 16 cm). *Beneden*: vaas met peervormig profiel; zwartgrijze gebakken aarde (breedte ca. 10 cm).

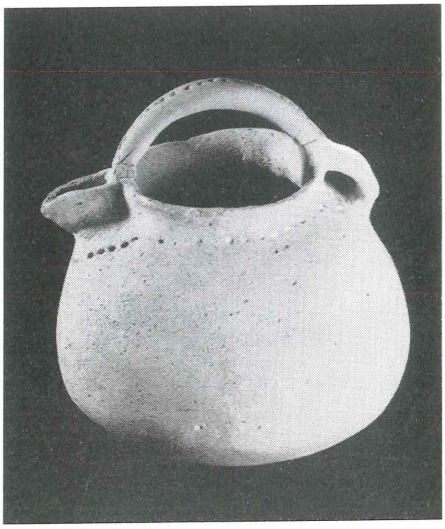

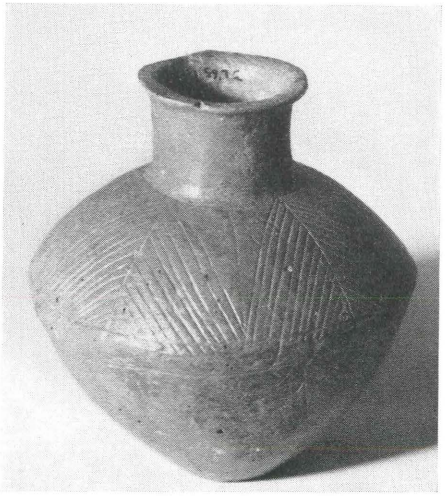

den geplaatst; grote breukstenen zijn rond de grafkelder geplaatst om de constructie te verstevigen (fig. 163-4). De geraamten schenen goed bewaard, maar verpulverden zodra men ze wilde wegnemen. De dode rustte op zijn rechterzijde, het lichaam ontspannen gebogen, het hoofd naar het noorden gekeerd. Naast de dode lag overvloedig grafmobilair, bestaande uit vazen van aardewerk en enkele metalen voorwerpen (fig. 165). Het aardewerk is met de hand vervaardigd en bestaat uit geel-bruine nooit beschilderde ceramiek, grof en heel poreus. De versiering blijft steeds dezelfde: met de nagel ingekerfde lijnen rond de hals van de potten. De vormen zijn heel eenvoudig: schotels, kommen met knopen of oren, vaten met ronde buik en met twee, drie of soms vier oren. Tenslotte vazen met open giettuit soms voorzien van een korfsoor (fig. 166). De metalen voorwerpen zijn steeds uit ijzer: messen, dolken, speerpunten en enkelringen. In het zuidoosten van het grafveld werden de grondvesten van een gebouw blootgelegd dat echter jonger is dan de begraafplaats. De nekropool van Tepe Kalwali was waarschijnlijk een begraafplaats van minder gegoeden en dient gesitueerd te worden in volle ijzertijd, wellicht in de tweede helft van de 7e eeuw vóór Chr.

Fig. 168. Algemeen overzicht van het grafveld van War Kabud. In het midden het opgegraven gebied, links en rechts begrensd door het door clandestiene, inheemse opgravers doorploegde gebied.

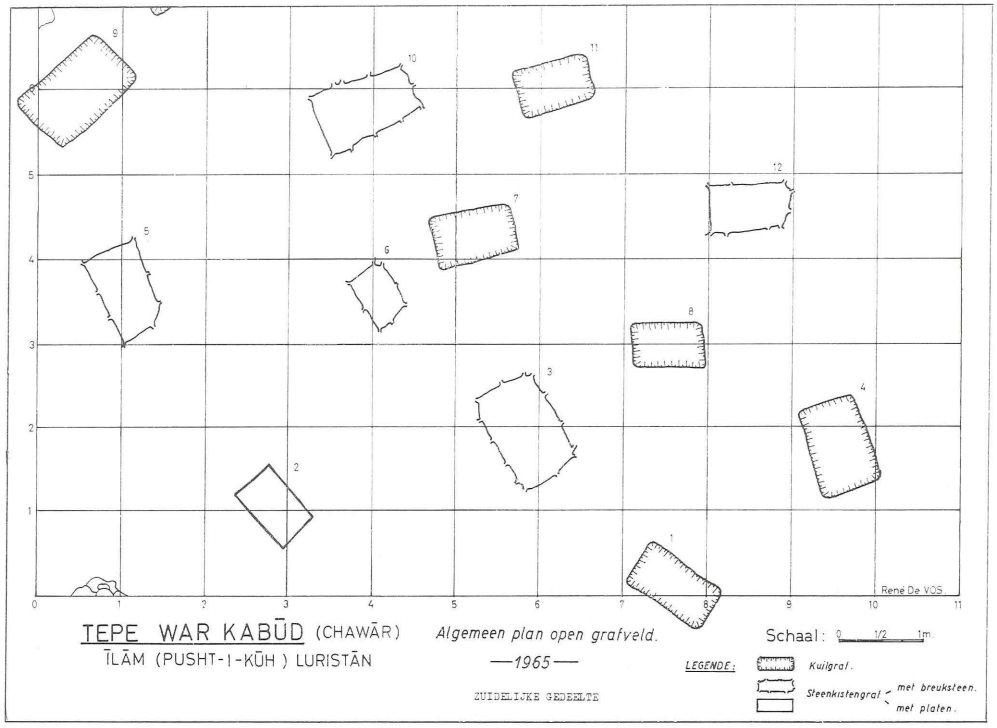

Fig. 169. Plattegrond van het zuidelijke gedeelte (ca. 1/3 van het totaal) van opgegraven, open grafveld.

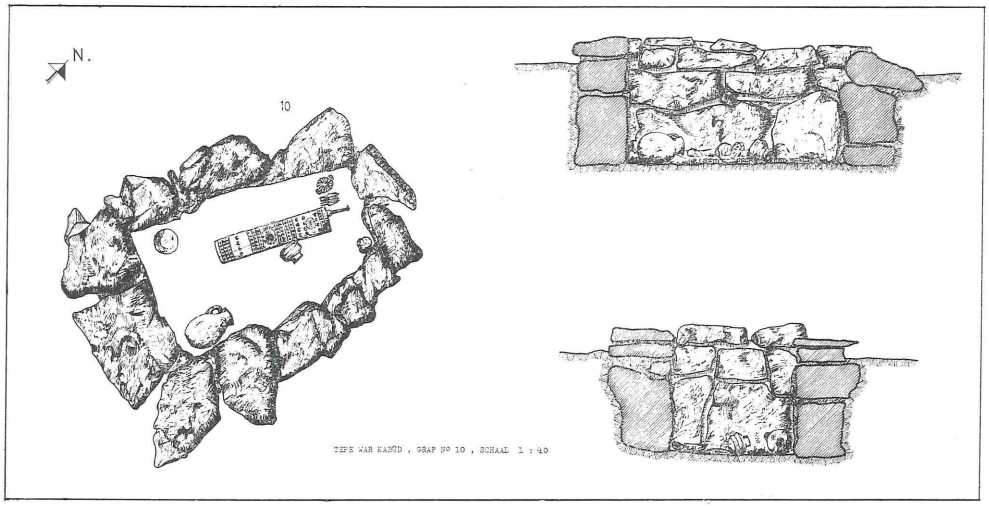

Fig. 170. Graf no. 10, het graf van een krijgershoofdman, met bronzen pijlkoker, knotskop en vaas, ijzeren zwaard en pijlpunten en ceramiek.

Daar weinig hoop bestond in dit grafveld bronzen voorwerpen van de Luristancultuur te zullen ontdekken en vermits steeds dezelfde ceramiek te voorschijn kwam, besloten wij de opgravingen op deze tepe stop te zetten.

Belangrijker echter waren de opgravingen op de Tepe War Kabud.

Tepe War Kabud

De nekropool van War Kabud ligt op een weinig verheven hoogvlakte een een twintigtal km. ten noord-westen van Ilam, nabij het dorpje Chavar (fig. 168). De archeologische zending heeft er 43 graven blootgelegd op een diepte van ongeveer 1,50 m. Deze graven bevonden zich gegroepeerd dicht bij elkaar en waren meestal georiënteerd oost-west (30 graven) maar soms ook noord-zuid (13 graven) (fig. 169, 171). Grote blokstenen of platen, die onregelmatig zijn gehouwen, sluiten de graven af. De dodenkamer bestaat steeds uit een kuil van gestampte aarde of uit een kelder met wanden van grote breukstenen. De proportie tussen beide soorten grafkamers is ongeveer gelijk. We willen hier onderstrepen dat de aard der voorwerpen gevonden in beide bouwwijzen der grafkamers niet verschillend is.

De geraamten waren volledig verpulverd, zodat slechts met zeer veel moeite de ligging ervan kon waargenomen worden. De dode moet geplooid en ook gekleed neergelegd zijn, aangezien op het lichaam versierselen aangetroffen werden. Meer gegoeden werden begraven met wat ze aan kostbaarheden bezaten. In het graf van een krijgershoofdman (graf n. 10; fig. 170) troffen we een prachtige pijlenkoker aan (50 cm. lang en 13 cm breed) met geometrische figuren en reliefrozetten versierd (fig. 172). Een vaas uit hetzelfde metaal, een lang ijzeren zwaard, ijzeren pijlpunten, een bronzen knots met knobbels (fig. 172) en verschillende terra-cottavazen vervolledigden het grafmobilair. In het graf van een vrouw (graf n. 30) werd onze aandacht getroffen door een elegant halssnoer von kornalijn en bronzen zware ringen om de twee enkels van het geraamte. Verschillende kindergraven bevatten kleine vaasjes, bronzen armbanden, paarlen en oorringen met zilveren hangers. Het aardewerk maakt het belangrijkste deel uit van het grafmobilair van deze nekropool. Het is nog grover dan dat van Tepe Kalwali. Deze laattijdige ceramiek vertoont duidelijke sporen van dekadentie tegenover de ceramiek uit vorige eeuwen. Het is geelbruin, zeer brokkelig en poreus. Dit aardewerk werd niet vervaardigd door middel van de echte pottenbakkersschijf, maar met de hand of ten hoogste met behulp van een beweegbare schijf. Minder ruw zijn evenwel de kleine zwartgrijze potten met afgeronde, gekareneerde of peervormige buikprofiel (fig. 167, beneden). Als versiering dragen ze uitsluitend ingegrifte geometrische tekeningen. Al zijn de vormen

Fig. 172. Voorwerpen uit graf no. 10. *Boven*: met knobbels versierde bronzen knotskop. *Rechts*: bronzen pijlkoker versierd met geometrische figuren en reliefrozetten.

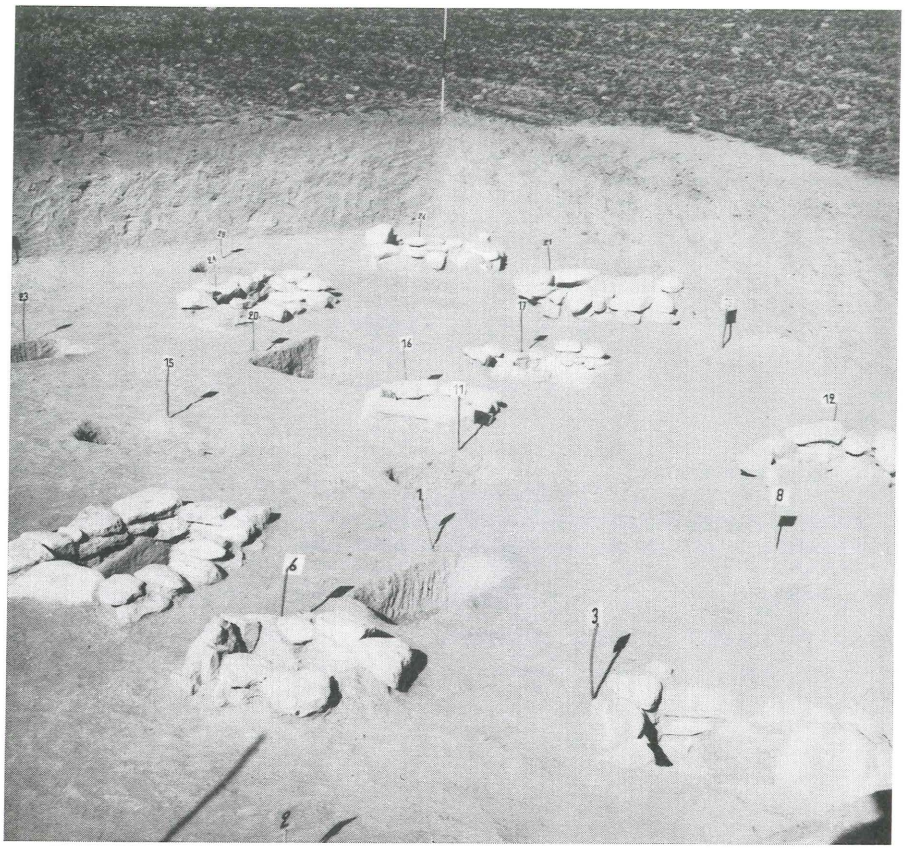

Fig. 171. Algemeen overzicht over het open grafveld van War Kabud.

eenvoudig, toch zijn ze meer gevarieerd dan die van Tepe Kalwali. Enkele van die vormen zijn gemeen aan beide sites (fig. 167, boven), zodat de twee nekroplen niet ver van elkaar kunnen verwijderd zijn wat de periode betreft.

De metalen voorwerpen zijn van brons of van ijzer. Kenschetsend voor deze nekropool is wel dat ijzer uitsluitend werd gebruikt voor de vervaardiging van wapens. Geen enkel bronzen wapen werd gevonden, zelfs niet eens één bronzen pijlpunt, tenzij dan de knotsen die paradevoorwerpen waren; immers, op assyrische reliefs zijn vaak officieren afgebeeld die een dergelijk pronkwapen, op een houten steel gestoken, in de hand dragen. Brons werd uitsluitend aangewend voor waardevolle voorwerpen, voor tooisel en versiering. Het gebruik van ijzer had aanvankelijk een nuttigheidsaspect. Het verdrong het brons dat bij voorkeur de grondstof werd voor luxe voorwerpen en zeker ook voor kultusbenodigdheden. Het bronzen vaatwerk is

goed vertegenwoordigd: elk graf van min of meer bemiddelde personen bevat een bronzen schotel die meestal op een grote vaas met oren werd geplaatst of op een theepot. In de graven van de armste lui is de bronzen schotel vervangen door een schotel van grof aardewerk. Vermelden we speciaal een prachtige gegraveerde vaas: de versiering bestaat uit vier vestingen van assyrisch type, telkens afgewisseld met een gevleugelde sfinx met men-

Fig. 173. Bronzen vaas, gegraveerd met afwisselend voorstellingen van een vesting en van een gevleugelde sfinx met arendsklauwen en schorpioenestaart.

senhoofd, met arendsklauwen en de staart van een schorpioen (fig. 173). Over de betekenis van deze afbeelding vindt men belangwekkend materiaal in de akkadische teksten en op kunstwerken. In de akkadische teksten vindt men aanhalingen over schorpioenreuzen in het Gilgamesh epos en in het scheppingsverhaal *Enuma Eliš*. In het Gilgameshepos lezen we dat Gilgamesh op zoek naar het eeuwig leven aankomt bij de berg Maashu (de tweelingsbergen) die gelegen is in het westen; het is de hemelpoort waar de zon iedere avond naar de onderwereld afdaalt. Deze poort wordt be-

waakt door twee reusachtige schorpioenwezens. Hun gevaarlijk karakter doet Gilgamesh beven en hun blik is de dood. Hier zijn dus de twee schorpioenreuzen duidelijk de bewakers en de verdedigers van de hemelpoort. In het *Enuma Eliš* wordt verhaald dat Tiāmat om de dood van haar echtgenoot te wreken, elf helpers in het leven roept, waaronder een reusachtige schorpioenmens; deze staan onder het bevel van Kingu, de tegenhanger van Marduk. Op de Kudurru's of grondschenkingsoorkonden uit de Kassietentijd en uit de Middelbabylonische tijd (12e eeuw) komt de schorpioenreus meermaals voor. We zien hem o.m. als een gevleugelde schorpioenmens, d.w.z. met hoofd van een mens, het lichaam en de staart van een schorpioen en de vleugels en de poten van een adelaar (Kudurru van Melišipak II, 1189-1174). Hij komt er ook voor als boogschutter met het hoofd en het bovenlichaam van een mens, het onderlijf en de staart van een schorpioen en de poten van een adelaar (Kudurru van Nebukadnezar I, 1125-1104). In de syrohittitische kunst is de schorpioenmens meermaals afgebeeld te Tell Halaf en te Karkemish. Bijzonder belangrijk voor de betekenis van onze gegraveerde vaas zijn de schorpioenvogelmensen die aan de ingang van het poortgebouw van het paleis dat door Koning Kapara (830-810) te Tell Halaf werd gebouwd, geplaatst zijn. Deze schorpioenvogelmensen zijn zoals de gesluierde sfinxen en de griffioenen aan de ingangen geplaatst als bewakers. Zo konden alleen zij die niet vijandig gezind waren tegenover de ingezetenen, het paleis binnentreden. De afbeeldingen van schorpioenmensen zijn bijzonder talrijk op neo-assyrische cylinderzegels uit de 9e tot 7e eeuw en op de neo-babylonische glyptiek uit de 7e en 6e eeuw. De schorpioenmens verschijnt op deze zegels hetzij als bewaker van het heiligdom, hetzij als atlant die de gevleugelde zonneschijf van Assur of de maansikkel Sin onderstutten. Meer verwant met de schorpioensfinx van onze vaas zijn de schorpioenvogelmensen die onder de zonneschijf of onder de maansikkel zijn opgesteld. Ook nog in de achaemeniedentijd leeft de iconografie van de schorpioenmens verder op zegels en op de deurvleugels van de paleizen te Persepolis. Uit de teksten en uit deze archeologische vergelijkingen kan men dus besluiten dat de gevleugelde schorpioensfinxen van de gegraveerde vaas van War Kabud de funktie hadden van bewakers van de burcht.

Een bronzen schaal, waarvan de bodem versierd is met rozetvormige lobben (fig. 174) en een bronzen vaas met hoge rechte hals, afgeronde buik en knopvoet met gegraveerd rozetmotief doen denken aan gelijkaardige voorwerpen die te Assur en te Nimrud in Assyrië gevonden werden. De bronzen sieraden bestaan uit ringen, armbanden, enkelringen en kledingspelden. Van archeologisch standpunt uit gezien is een kleinaarden situla

met puntige bodem van belang omdat zij, wat de vorm betreft, een treffende gelijkenis vertoont met de bronzen situlae die sinds lang bij klandestiene opgravingen aan het licht kwamen. Wij zelf hebben geen bronzen situlae gevonden, doch de inboorlingen hadden er verscheidene uitgegraven in de nabijheid van ons opgravingsterrein. Vermits er op onze vindplaats

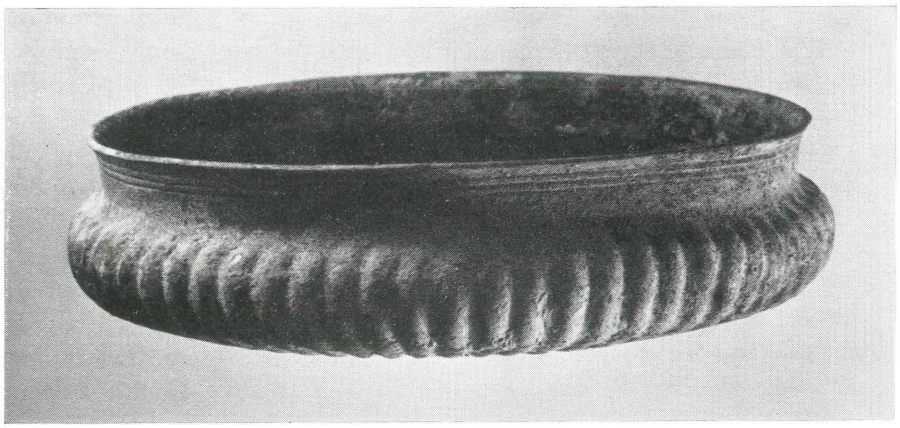

Fig. 174. Bronzen schaal, waarvan de bodem is bewerkt tot rozetvormige ribben.

ceramiek aanwezig is, die de vorm van bronzen situlae nabootst, getuigt deze precies van het bestaan van bronzen situlae in onze begraafplaats.

Alle ijzeren voorwerpen behoren tot de wapenuitrusting en de gewone werktuigen; dolken met een gevest met hout geïncrusteerd, zwaarden, lansen, speerpunten en bijlen. Het heft van de dolken en de schede zijn versierd met bronzen nagels of bronzen knopen. De lengte van sommige wapens duidt op een vooruitgeschoven kennis van ijzerbewerking.

De nekropool van War Kabud dient gesitueerd tussen het einde van de 8e eeuw en het begin van de 7e eeuw vóór Ch. Van de verwantschap ervan met het oudere Siyalk VI B is niet veel te bespeuren. Er zijn enkele gelijkenissen met sommige ceramieksoorten van laag I van het perzisch-achaemeniedisch dorp Susa ($\pm$ 700 v. Ch.), met enkele stukken ceramiek uit de bovenste graven van Tepe Giyan I, en met voorwerpen uit Hasanlu III B. Deze datering wordt daarbij gesteund door het vergelijkingsmateriaal dat in Assyrië (pijlkokers, knotskoppen, gelobeerde schotels, sommige vaastypen en de iconografie van de schorpioenmens) en in het syro-hittietisch of aramees gebied (aanwezigheid van aramees schrift op sommige schotels die voor enkele jaren in deze necropolen klandestien aan het licht kwamen,

motief van de gevleugelde schorpioensfinx, zekere details in de haardracht en in de anatomie der gezichten) gevonden werd en dat uit de 9e tot de 7e eeuw stamt. Verdere opgravingen te War Kabud zullen ons wellicht toelaten onderverdelingen in de chronologie van deze nekropool op te stellen.

Als besluit over deze opgravingen in de streek van Ilam, Pusht-i Kuh Luristan kunnen we thans mededelen dat de archeologische zending erin geslaagd is enkele van de zeer betwiste problemen in verband met de Luristanbeschaving op te lossen.

Het einde van de beschaving die „het Brons van Luristan" genoemd wordt, is kunnen bepaald worden. Dat is een belangrijk resultaat dat verkregen werd doordat Tepe Kalwali een nekropool uit de ijzertijd bevatte, en Tepe War Kabud een nekropool waarin ijzeren voorwerpen opdagen. De studie van de ceramiek die zich op de twee begraafplaatsen bevond, heeft ons tot de konstatatie gebracht dat de twee bevolkingen chronologisch dicht bij elkaar moeten geleefd hebben.

a. De opgravingen op de nekropool van War Kabud brengen thans de zekerheid dat de kultuur van het Brons van Luristan niet tot één enkel tijdperk heeft behoord, maar over verschillende eeuwen verspreid ligt en tot midden in de ijzertijd is blijven voortbestaan. Het blijkt trouwens reeds uit het grote aantal van deze grafvelden en de uitgestrektheid ervan (bv. die van War Kabud telt zeker meer dan duizend graven) dat zij een periode van talrijke opeenvolgende generaties moet hebben gekend.

b. De kultuur van het Brons van Luristan heeft voortgeleefd tot in volle ijzertijd. Inderdaad de opgravingen op de War Kabud hebben materiaal opgeleverd, dat kenschetsend is voor de *laatste periode van de Bronskultuur* op het einde van de 8e eeuw en het begin van de 7e eeuw. Deze ultieme periode van de Bronskultuur van Luristan wordt gekenschetst door dekadent, maar toch persoonlijk vaatwerk; een volledig ijzeren bewapening, typisch bronzen objecten als schotels, vazen met gegraveerde tekeningen, pijlkokers, knotsen met knobbels en met rozetversieringen, allen voorwerpen waarin men de assyrische, syro-hittietische en aramese invloed kan konstateren.

c. Anderzijds hebben de opgravingen eveneens aangetoond dat er beslist één of meer vroegere perioden hebben bestaan, tijdens dewelke bronzen bewapening gepaard ging met andere typische bronzen voorwerpen uit deze kultuur. Vermelden we de paardebitten, de idolen bestaande uit

twee naar elkaar gekeerde dieren langs weerszijden van een centrale stang, de bijlen met uitsteeksels of met gestyleerde dieren versierd, teugelringen, stelen van slijpstenen. De landbouwers, waaraan wij talrijke foto's hebben laten zien, verzekerden ons dat nooit dergelijke voorwerpen werden opgegraven, alhoewel zij meer dan duizend graven in de omgeving van onze werkterreinen hadden geplunderd. De afwezigheid van deze typische voorwerpen bewijst dat ze ouder zijn dan die van onze Tepe; aangezien ze slechts kunnen behoren tot sites waarvan de bewapening eveneens van brons was.

d. Het is wel waarschijnlijk dat de nekropolen uit de latere perioden, zoals die van War Kabud, niets te maken hebben met de begraafplaatsen uit de Bronstijd. Het is zelfs mogelijk dat de verschillende kulturen van de „Bronstijd van Luristan" afkomstig zijn van verschillende volkeren.

Het ligt in onze bedoeling deze oudheidkundige opzoekingen in de Pusht-i Kuh streek van de Luristan voort te zetten. Een tweede opgravingscampagne zal op de War Kabud uitgevoerd worden om deze laatste periode van de „Bronstijd van de Luristan" beter te leren kennen; vervolgens zullen we trachten de vroegere stadia te ontdekken van de beschaving van de „Bronzen van de Luristan".

L. VANDEN BERGHE

NIEUWE SUMERISCHE WETSTEKSTEN

Oud-mesopotamische wetsteksten, meestal aangeduid als *codices,* hebben zich steeds in een ruime belangstelling kunnen verheugen. De publicatie van nieuwe sumerische wetsfragmenten verdient dan ook vermelding in ons bulletin.

Richtte de belangstelling zich aanvankelijk vooral op deze verzamelingen als bronnen voor de kennis van het officiële, gecodificeerde recht — al rekende men reeds vroeg met de mogelijkheid van compilatie van oudere teksten, waarin hervormingen waren aangebracht —, de laatste jaren is er vooral de aandacht op gevestigd dat ze behoren tot de wetenschappelijke litteratuur der Sumeriërs en Babyloniërs. Zowel de uiterlijke, litteraire vorm der paragrafen — een catalogus van deels systematische geordende *casūs,*

elk gevormd door een conditionele voorzin en een nazin, een vorm waarin ook de reeksen omina gepresenteerd worden — als de inhoud — een reeks voorbeeldige vonnissen betrekking hebbend op mogelijke conflictsituaties — verraden niet slechts de geest van de rechter, maar vooral die van de „schrijver", de geleerde. Dit houdt in dat men, zoals F. R. KRAUS in 1960 uiteenzette [1]), b.v. ten aanzien van de Codex Ḫammurabi moet rekenen met twee constituerende factoren:

a) het empirisch verkregen juridisch materiaal, ontleend aan het geldende recht, èn geput uit de oudere, wetenschappelijke, juridische litteratuur zoals de Codex Urnammu, de Wetten van Lipit-Ištar en de Wetten van Ešnunna), met de mogelijkheid van directe litteraire ontlening;

b) het eigen werk van de geleerde auteur, die dit materiaal aanvult via bekende litteraire procédés als: contrastering, omkering, variatie, verbijzondering, uitwijding, het vormen van opklimmende reeksen etc., waardoor systematisch opgebouwde groepen van paragrafen ontstaan [2]).

Deze benadering maakt het beschikken over voldoende vergelijkingsmateriaal noodzakelijk, omdat men met behulp daarvan de twee genoemde factoren beter kan onderscheiden. De nieuwe wetsteksten — gepubliceerd in het indrukwekkende Festschrift *Studies in Honor of Benno Landsberger on his seventy-fifth Birthday, April 21, 1965* (Chicago, 1965; Assyriological Studies 16) — hebben in dit opzicht niet teleurgesteld. In dit Festschrift publiceert MIGUEL CIVIL op pag. 1v. onder de titel *New Sumerian Law Fragments* een zevental fragmenten van kleitabletten, behorende tot de collectie van het University Museum te Philadelphia. Drie daarvan behoren zeker en één met grote waarschijnlijkheid, tot de Wetten van Lipit-Ištar (koning van Isin, einde 20e eeuw v. Chr.), een drietal losse fragmenten heeft betrekking op het huren van ossen. O. R. GURNEY en S. N. KRAMER maken op pag. 13v. de inhoud bekend van twee door L. WOOLLEY in Ur opgegraven fragmenten, die waarschijnlijk deel hebben uitgemaakt van de Codex Urnammu (koning van Ur, ca. 2100 v. Chr.).

De teksten van CIVIL vullen de slechts ten dele bekende tekst van de paragrafen 28, 30, 31 en 33 van de Wetten van Lipit-Ištar, zoals men ze kan vinden in de nederlandse vertaling van J. P. LETTINGA (gepubliceerd

---

1) F. R. KRAUS, *Ein Zentrales Problem des altmesopotamischen Rechts: was ist der Codex Hammu-rabi?* Geneva 8, 1960, p. 284-296, vooral p. 289v.

2) Vgl. ook H. PETSCHOW, *Zur Systematik und Gesetzestechnik im Codex Hammurabi,* in ZA 57 (1965), p. 146v.

in *JEOL* 12, p. 249-263), aan. We geven in het onderstaande de nederlandse versie van de door CIVIL geboden vertaling:

§ 28. „Indien de eerste vrouw van een man *haar gezichtsvermogen verloren heeft* of verlamd is, zal ze het huis niet verlaten; (indien) haar echtgenoot een tweede vrouw neemt, zal de latere vrouw de eerste vrouw verzorgen". (Variant: „zal hij de latere en eerste vrouw onderhouden").

Deze nieuwe versie vertoont sterke gelijkenis met Codex Ḫammurabi § 148, waar eveneens wordt gesteld dat een man, zonder te scheiden, een tweede vrouw mag nemen, waarbij echter de eerste vrouw in het huis mag blijven wonen en recht heeft op onderhoud door haar man, indien deze vrouw het slachtoffer is van een ziekte, die de naam draagt *laḫbum* (een infectueuze aandoening, volgens CIVIL misschien een aanduiding voor de melaatsheid). Deze paragraaf blijkt te berusten op een nog oudere jurisprudentie, want een rechterlijke uitspraak uit de tijd van de IIIe dynastie van Ur maakt melding van een verzoek van een door een dergelijke ziekte getroffen vrouw aan haar echtgenoot, om een tweede vrouw te nemen, terwijl zijzelf een toewijzing van voedsel en kleding wil ontvangen.

§ 29. In deze paragraaf moet men aan het slot nu lezen: „dan moet men hem de bruidprijs, die hij gebracht heeft, dubbel teruggeven", in overeenstemming met de bepalingen in CH § 160-161.

§ 30. „Indien een gehuwd man het gezelschap heeft gezocht van een deerne van de straat, en de rechters hem verboden hebben de deerne weer op te zoeken, (indien) hij daarna van zijn vrouw scheidt, mag hij, ook al heeft hij het scheidgeld betaald, de deerne niet huwen".

§ 31. „Indien een vader, tijdens zijn leven, zijn favoriete zoon een geschenk gegeven heeft, en voor hem (daarover) een gezegelde oorkonde heeft opgemaakt, dan zullen, nadat de vader gestorven is, de erfgenamen huis en goed van de vader verdelen, maar het reeds gegeven aandeel mogen zij niet verdelen. Zij zullen het woord van hun vader niet .....".

Deze paragraaf is een voorloper van CH § 165, met de volgende verschillen: CH handelt over de *eerstgeborene,* die favoriet is; omschrijft de gift als „veld, boomgaard of huis"; spreekt van de „broeders" als erfgenamen; en laat de laatste regel van § 31 weg. De wezenlijke punten — met name de bij aanwezigheid van een gezegelde oorkonde niet ongedaan te maken gift — zijn echter gelijk. De vertaling van CIVIL, „het reeds gegeven aandeel",

betekent een geringe emendatie van de oorspronkelijke tekst (vgl. LETTINGA, p. 260[95]).

§ 33. „Indien een man verklaart, dat de nog ongehuwde dochter van een vrij man sexuele omgang heeft gehad, moet hij, wanneer bewezen is dat zij geen sexuele omgang heeft gehad, tien sikkels zilver betalen".

Het fragment dat waarschijnlijk tot de Wetten van Lipit-Ištar behoort, maar nog niet precies gelocaliseerd kan worden, bevat o.a. de volgende bepalingen:

II 8 „Indien een man sterft en geen zonen heeft zal/zullen zijn ongehuwde dochter(s) erfgename worden".

Deze paragraaf bevat een belangwekkende bepaling inzake de erfopvolging, die overeenkomt met wat men uit andere sumerische bronnen reeds wist inzake de mogelijke erfrechtelijke positie van de dochters.

III 2′ „Indien een [ ] de dochter van een vrij man zo slaat dat zij een miskraam heeft, moet hij een halve mine zilver betalen".

III 7′ „Indien zij sterft, zal deze man [ter dood gebracht worden]".

III 9′ „Indien een [ ] de slavin van een vrij man zo slaat dat zij een miskraam heeft, moet hij 5 sikkels zilver betalen".

Deze bepalingen zijn voorlopers van CH § 209, 210 en 213. Opmerkelijk is dat hier de in de wetten van Ḫammurabi optredende klasse der *muškēnum* — een klasse tussen de slaven en de sociale bovenlaag; waarschijnlijk de gewone man, het gros der bevolking — ontbreekt. De boeten zijn hier hoger dan in de CH. Het veroorzaken van een miskraam vindt men ook in een losstaand sumerische wetsfragment en in het middelassyrische rechtsboek. CIVIL merkt ter zake op: „Het voorval, zoals het beschreven wordt in de mesopotamische wetten, is in de praktijk van de gerechtelijke geneeskunde uitzonderlijk zeldzaam is. Het lijkt wel of, naarmate de *casus* ongewoner en gezochter is, de behandeling door de wetgever, die er vooral op uit is de bewijzen te leveren van subtiel rechtsgevoel, uitvoeriger wordt", een constatering, die het boven aangeduide aspect van de geleerdheid onderstreept.

Dit fragment bevat ook een bepaling over de in hoeveelheden graan uitgedrukte huurprijs van ossen, die afhankelijk is van de positie welke de os in het uit zes ossen bestaande ploegteam inneemt. CH § 242-3 behandelt dezelfde materie, terwijl de tarieven gelijk zijn.

Drie losse fragmenten tenslotte geven bepalingen inzake vergoedingen

te betalen, wanneer een gehuurde os iets overkomt: beschadiging van horens, ogen, verdrinking, dood door een leeuw. De bepaling inzake horens en ogen vindt men ook op een tablet uit de collectie BÖHL, nu gepubliceerd door W. F. LEEMANS als TLB I nr. 213. Hier wordt een os verhuurd voor één jaar, om achterin het ploegteam te trekken, onmiddellijk vóór de ploeg. De huur bedraagt in dit geval per jaar 5 kor gerst plus ca. 1 mud sesam. De huurder stelt zich garant voor „oog, hoorn en hoef". Het gedood worden van de os door een leeuw wordt ook behandeld in CH § 244.

De twee door GURNEY en KRAMER bewerkte fragmenten hebben waarschijnlijk behoord tot één tablet, dat, zoals gezegd, misschien deel uitmaakte van de Codex-Urnammu, waarvan de proloog en de resten van een tiental wetsparagrafen in 1954 door S. N. KRAMER werden gepubliceerd, nadat het tablet door F. R. KRAUS in de collectie van het museum te Istanbul was ontdekt en uit twee fragmenten samengesteld. De nieuwe fragmenten bevatten de tekst of de resten van ruim 25 wetsparagrafen. De best bewaarde luiden in de nummering en vertaling van de uitgevers als volgt:

§ 1. „Indien de vrouw van een *guruš* (een arbeider in een afhankelijke positie) uit vrije wil een man is nagelopen en deze daarop sexuele gemeenschap met haar heeft gehad, zal men die vrouw doden, en die *slaaf* (?!) zal in vrijheid gesteld worden". (De laatste regels zijn niet geheel duidelijk, men verwacht: „die man zal vrijgesproken worden").

§ 2. „Indien een man, inbreuk makend op de rechten (van haar eigenaar), de nog niet uitgehuwelijkte slavin van een man ten huwelijk neemt, zal hij vijf sikkels zilver betalen".

§ 3. „Indien een man zijn ..... vrouw verstoot zal hij één mine zilver betalen".

§ 4. „Indien het een (vroegere) weduwe is, die hij verstoot, zal hij een halve mine zilver betalen".

§ 5. „Indien een man sexuele omgang heeft gehad met een weduwe, zonder dat er een (huwelijks)contract bestond, behoeft hij (in geval van verstoting?) geen zilver te betalen".

§ 10. „Indien een man ervan wordt beschuldigd overspel te hebben gepleegd met de echtgenote van een *guruš,* en de rivier(god; = het waterordaal) haar van schuld heeft gezuiverd, moet de man die beschuldigd is van (gemeenschap) met haar, 1/3 mine zilver betalen".

De slechts fragmentarisch bewaarde §§ 21 e.v. behandelen gevallen waarin de een de ander lichamelijk letsel toebrengt, in welk geval de dader een geldboete moet betalen. Deze bepalingen vertonen sterke overeenkomst met de §§ 16-19 van het reeds bekende gedeelte van de Codex-Urnammu, waar sprake is van letsel aan voet(?), ... been en een deel van het hoofd, waarop boetes staan van resp. 10, 60 en 40 sikkels zilver. Daar in de nieuwe fragmenten de kenmerkende woorden voor het wapen en de geraakte lichaamsdelen, benevens de hoogte van de boete ontbreekt, is het niet mogelijk vast te stellen of de twee teksten elkaar hier overlappen. Wel zijn er geringe onderlinge afwijkingen in de bewaarde gedeelten. Het lijkt echter niet waarschijnlijk dat een „codex" een dergelijk onderwerp tweemaal op vrijwel gelijke wijze behandelt.

§ 29. „Indien de slavin van een man, met de pretentie de gelijke van haar meesteres te zijn, tegen haar een vloek uit, zullen haar tanden met één kilo zout worden afgeschuurd".

§ 34. „Indien een man als getuige optreedt en (iemand ten onrechte) voor misdadiger uitmaakt, moet hij 15 sikkels zilver betalen".

§ 35. „Indien een man als getuige optreedt, (maar) terugdeinst voor het afleggen van de eed, moet hij als vergoeding betalen wat in het proces op het spel stond".

§ 36. „Indien een man zonder zich te storen aan andermans rechten op een veld of akker, dit bebouwt, en gene hem een proces aandoet en hem dwingt de opbrengst af te staan, dan verliest deze man (eveneens) het door hem (in de akker) geinvesteerde.

§ 37. „Indien een man andermans veld of akker door water laat overspoelen, moet hij per *iku* veld 3 kor gerst uitmeten". (d.w.z. ca. het dubbele van de normale opbrengst van het land; deze § vertoont overeenkomst met CH § 55, waar de straf is „gerst, zoveel als (het veld van) zijn buurman (oplevert)").

§ 38. „Indien een man iemand een veld of akker ter bebouwing gaf (verpachtte), en deze het niet bebouwde maar braak liet liggen, moet hij per *iku* veld 3 kort gerst uitmeten". (Deze § is te vergelijken met CH § 42, waar de strafmaat hetzelfde verschil vertoont als bij § 37).

Ook deze bepalingen verraden hun „traditionele" karakter, zowel door de keuze van enkele kenmerkende conflictsituaties uit een rijk arsenaal van

mogelijkheden, als door de inhoudelijke verwantschap met latere wetsbepalingen, waarbij echter vooral in de strafmaat en sociale structuur waarin het uitgangspunt gekozen wordt, verschillen zijn op te merken.

Het traditionele, wetenschappelijke en daarnaast hervormende karakter van deze wetsbepalingen roept de vraag op in hoeverre zij, al of niet met steun van het koninklijk gezag, feitelijke invloed op het rechtsleven hebben gehad. Hierop is moeilijk een afdoend antwoord te geven, ook al omdat men in de vonnissen zich niet placht te beroepen op een paragraaf uit een bestaande „codex". Er is geen reden aan te nemen dat deze wetsbepalingen in het algemeen bij de individuele processen de afwijkende, oudere, opvattingen van het gewoonterecht hebben verdrongen, al valt een positief bewijs hiervoor niet gemakkelijk te leveren. In ieder geval blijven de contracten en met name de gerichtsprotocollen naast de „codices" een minstens zo belangrijke bron voor de kennis van het rechtsleven. Dergelijke documenten zijn in behoorlijk aantal bewaard gebleven en gepubliceerd. Die uit de tijd van de IIIe dynastie van Ur (uit iets later tijd dan de Codex Urnammu, ca. 2000 v. Chr.), in het sumerisch *di-til-la,* „afgesloten rechtszaak" geheten, zijn onder de titel *Neusumerische Rechtsurkunden* uitgegeven en bewerkt door A. FALKENSTEIN. Deze teksten, hoewel zich vaak beperkend tot het protocollair vastleggen van getuigenverklaringen en het constateren van feiten, geven soms een welkome kijk op het geldende recht. Het leek me daarom juist ter aanvulling op de wetsfragmenten de aandacht te vestigen op een tweetal dergelijke documenten, gedurende de laatste jaren bekend geworden en bewerkt, die zowel om de rechtszaak die zij behandelen, als om het daaruit sprekende en daarin geformuleerde juridische denken opmerkelijk zijn.

Het eerste document was het onderwerp van een uitvoerige studie door Th. JACOBSEN, getiteld *An Ancient Mesopotamian Trial for Homicide* (Analecta Biblica 12, Roma, 1959, p. 130-150). Het is een document uit de tijd van koning Ur-Ninurta van Isin (ca. 1900 v. Chr.), in meerdere exemplaren bewaard gebleven, omdat het behoorde tot een verzameling van proces-protocollen, die men om didactische of andere reden het traderen waard achtte. De jongste afschriften stammen uit de tijd van Samsu-iluna van Babel (ca. 1600 v. Chr.). De vertaling luidt als volgt, naar JACOBSEN (namen en patronimia zijn verkort of weggelaten).

„A, B en C hebben Lu-Inanna, de *nišakku*-priester, gedood. Nadat Lu-Inanna ter dood was gebracht, hebben zij Nin-dada, de echtgenote van Lu-Inanna verteld dat Lu-Inanna, haar man, was gedood. Nin-dada heeft haar mond niet open gedaan, maar die dicht gehouden. Hun rechtzaak werd naar Isin voor de koning gebracht. Koning Ur-Ninurta gaf bevel hun zaak

ter berechting in de Vergadering van Nippur in behandeling te nemen. D-L (negen met name en beroep genoemde personen) spraken aldus (tot de Vergadering): „Als mensen, die een mens hebben gedood, zijn ze geen levende mensen; alle drie die mannen en die vrouw moeten voor de zetel van Lu-Inanna, de *nišakku*-priester worden gedood". M en N (twee met name genoemde personen) spraken aldus: Nin-dada kan haar man wel gedood hebben; maar wat kan een vrouw (in zo'n zaak) doen, dat ze gedood zou moeten worden?" In de Vergadering van Nippur sprak men tot hen aldus: „Een vrouw, die niet op haar man gesteld is, kan inlichtingen aan zijn vijand verschaffen, zodat hij haar man kan doden. Dat haar man gedood is kan hij haar (dan) doen weten — waarom zou hij op die manier niet zorgen dat zij over hem zwijgt? —. Zij (meer dan iemand anders) doodde haar man, haar schuld is groter dan (de hunne:) dat zij een mens doodden". In de Vergadering van Nippur werden, nadat de zaak beslecht was, A, B, C en Nin-dada, de vrouw van Lu-Inanna, uitgeleverd om gedood te worden. Rechtzaak in de Vergadering te Nippur in behandeling genomen".

Zonder op allerlei aspecten van deze belangrijke oorkonde te kunnen ingaan — door JACOBSEN uitvoerig behandeld — moet het de aandacht hebben dat in dit document een verschil van gevoelen aan de dag treedt over de schuld van de echtgenote van de vermoorde. Terwijl de meerderheid de vrouw ten volle schuldig acht, vraagt de minderheid aandacht voor de precaire positie van een vrouw bij een dergelijk complot en wil onderscheiden tussen de schuld van de werkelijke uitvoerders van de moord en de eventuele medeplichtige. De rechtsvergadering spreekt — wel op grond van kennis van de feiten — uit dat de vrouw als medeplichtige èn echtgenote daadwerkelijk en moreel extra schuldig staat. De door de minderheid verdedigde opvatting, dat slechts degene die de moord daadwerkelijk begaat, strafbaar is, wordt afgewezen door de rechtbank, die hiermee een rechtsregel formuleert en misschien een precedent schept, waarvan volgens JACOBSEN de neerslag te vinden kan zijn in CH § 153: „Indien de echtgenote van een man terwille van een andere man haar echtgenoot laat vermoorden, zal men die vrouw palen".

De tweede, kortere oorkonde behoort tot de categorie der *di-til-la*'s en werd in 1963 uitgegeven door J. J. A. VAN DIJK in *Neusumerische Gerichtsurkunden in Baghdad* (Zeitschr. f. Assyriologie 55, 1963, p. 70v., nr. 1). Het is een echtscheidingsproces, waarvan het protocol luidt:

„Ištar-ummi, dochter van Ili-asum, is door Irra-malik tot echtgenote genomen. Ten eerste: hij heeft haar kleding, gerst en olie ter beschikking gesteld. Ten tweede: hij heeft zijn kruik met sesamolie geopend en haar met een kleed bedekt. Ten derde: zij heeft hem op een man betrapt; 'op het lijf

van de man heeft zij het bed gebonden en het naar de rechtsvergadering gebracht' [3]). De rechtsvergadering heeft haar, op grond van het feit dat zij een man op hem betrapt heeft, een scheidgeld van [... mine] zilver toegekend ..... en zijn schaamdelen heeft men laten scheren (en) zijn neus heeft men met een *pijl* doorboord. De koning liet hem door de stad rondleiden. Dit is een vonnis van de koning. Išme-dagan-zimu [ ] was gedelegeerde".

De vrouw heeft haar echtgenoot op heterdaad op homosexuele omgang betrapt en de zaak voor de rechters gebracht. Haar man schijnt om zich te redden de rechtsgeldigheid van het huwelijk te hebben aangevochten. Deze poging mislukt, want hoewel er vermoedelijk geen huwelijkscontract was opgemaakt — waarom werd daar anders niet naar verwezen? — bewijzen de als punt één en twee genoemde feiten het bestaan van een wettig huwelijk: de man is de onderhoudsplicht nagekomen, en heeft de bij de huwelijkssluiting gebruikelijke, ook uit andere perioden der mesopotamische rechtsgeschiedenis bekende, symbolische handelingen van het zalven van de bruid en het haar bedekken met een gewaad of kleed, verricht [4]). De vrouw wordt in het gelijk gesteld en ontvangt een scheidgeld. De man wordt, behalve tot betaling daarvan, veroordeeld tot het ondergaan van een publieke vernedering: met kaalgeschoren schaamdelen en met een doorboorde neus wordt hij omgeleid, een straf die zijn tijdgenoten vermoedelijk zonder meer met zijn misdrijf in verbinding zullen hebben gebracht.

Dit tweetal oorkonden met hun veelal unieke procesvoering en rechts- en cultuurhistorisch belangwekkende details illustreren goed hoe waardevol naast de verzamelingen van wetsbepalingen juist de oorkonden van werkelijke rechtspleging kunnen zijn.

K. R. VEENHOF

OP ZOEK NAAR HET GRAF VAN IMHOTEP

In een lezing, gehouden 25 oktober jongstleden in de cyclus van „Archeologische Lezingen van het Rijksmuseum van Oudheden", deed Prof. W. B. EMERY, directeur van de Egypt Exploration Society, mededeling van

---

3) Volgens de uitgever moet men in deze zin een plastische omschrijving zien van wat men kan weergeven als: „zij maakte als eiseres tegen haar man een echtscheidingsproces aanhangig".

4) S. GREENGUS, *Old Babylonian Marriage Ceremonies and Rites* (JCS 20, 1966, p. 55-72) kondigt op p. 72 noot 115 een behandeling van de onderhavige tekst aan, met een andere interpretatie.

een belangwekkend onderzoek in de necropolis van Saqqara. Onderzoek naar de mogelijke plaats van het graf van de wijze Imhotep („Komend-in-vrede"), wiens graf vermoed wordt te liggen niet ver van het complex van koning Djoser (de „Trappenpyramide") van de derde dynastie, wiens eerste onderdaan Imhotep was.

Wie het doopcel tracht te lichten van de in later tijden vergoddelijkte Imhotep, wordt op zeer volledige wijze ingelicht door gegevens uit de late perioden, uit de perzische, griekse en romeinse tijd dus. Het beeld, aldus gevormd, is echter een conflatie van toeschrijvingen uit diverse gebieden van menselijk weten en kunnen, dat van Imhotep een alzijdige persoonlijkheid maakt. Het belangrijkste aspect is daarbij, dat Imhotep gold als geneeskundige van naam. Een reden, waarom de grieken hem zonder aarzeling gelijkstelden met Asklepios, hun god der geneeskunde. Imhotep's heiligdom, toen dus Asklepieion genaamd en te localiseren mij Memphis, te Saqqara, trok van heinde en verre pelgrims aan. Op dit heiligdom heeft mogelijk de spade van de opgraver gestoten. Echter, wie was Imhotep eigenlijk?

De geschiedschrijver Manetho deelt mee, dat Imhotep onder koning Djoser (Tosorthros) leefde en zich onderscheiden had door een drieledige activiteit: Imhotep was geneeskundige, hij was degene die als architect voor het eerst het gebruik van gehouwen stenen invoerde en hij hield zich onledig met de letterkunde. Slechs zijn werkzaamheden als architect kan men direct met historisch materiaal uit zijn eigen tijd staven. Het is in de archeologie een bekend feit, dat onder koning Djoser voor het eerst op grote schaal van gehouwen steen — niet zozeer van tichels dus — wordt gebruik gemaakt, met name in het grote en uitgestrekte complex van de gebouwen van de Trappenpyramide. De naam van Imhotep te verbinden aan deze architecturale conceptie van formaat is dan ook gebruik geworden, te meer daar de vondst van het voetstuk van een statue van koning Djoser niet ver van de Trappenpyramide met Imhotep's naam en enige van zijn titels er op, op een directe connectie van dit tweetal scheen te wijzen. Blijkens titels uit latere tijd was Imhotep inderdaad architect. Met name voor de opgraver van de Trappenpyramide, J. Ph. LAUER, is er geen twijfel meer mogelijk. Het gehele complex is het geesteskind van niemand anders dan de geniale Imhotep.

Men moet een sprong maken naar de late tijd, de periode van koning Darius, om deze kant van Imhotep's werkzaamheden wat breder toegelicht te krijgen. De architect Chnoemibre wil de ouderdom en het aanzien van zijn geslacht duidelijk in het licht stellen en hij doet zulks met behulp van een lange genealogie die terugreikt tot Imhotep, een architect als hijzelf. Men

verneemt nu ook de namen van zijn ouders en van zijn vrouw. De vader heet Kanofer en is ook architect geweest, de moeder draagt de naam Chredoeanch. Zijn vrouw is Nofretrenpet. Over de historiciteit van dit alles moet men zich niet te veel zorgen maken. Andere meldingen van Imhotep als architect stammen uit de grote tempel van Edfu, uit de ptolemeïsche tijd. Een inscriptie aldaar noemt Imhotep als ontwerper van een Horustempel. Is daarmee de tempel zelf bedoeld of een koningsgraf? Nog sterker, de catalogus van de tempelbibliotheek bevat zelfs het boek van Imhotep, naar de aanwijzingen waarvan de gehele tempel is ingericht. Het is niet het enige werk op naam van Imhotep, zoals zal blijken.

Imhotep's faam als homme de lettres was reeds gevestigd in het Middenrijk. Het Anteflied, bewaard in een handschrift uit het Nieuwe Rijk, maar wel dagtekenend uit een eerdere periode, noemt Imhotep in één adem met prins Dedefhor, een zoon van koning Cheops. Welk een contrast, zo klaagt de schrijver ongeveer, tussen de literaire roem van die twee mannen en het feit dat hun graven thans verdwenen zijn! Juist dat, zo betoogt een docent in de schrijftechniek aan een leerling elders, in het Nieuwe Rijk (p. Chester-Beatty 4), juist dat is een bewijs van de onvergankelijkheid van hun roem, ja, van het schrijverschap in het algemeen. Hun grafmonumenten zijn weliswaar verdwenen, hun geschriften hebben hun roem echter bestendigd. En men treft Imhotep thans aan in het gezelschap van eerdergenoemde Dedefhor, voorts van Cheti, Nofri, Ptahemdjehoeti, Khakheperrasoneb, Ptahhotep en Kairsoe. Van de meesten dezer zijn de werken bekend; ze liggen alle op het didactische, moraliserende vlak. Zou ook Imhotep een wijsheidsleer geschreven hebben? De onbepaaldheid van het subject doet ons weer een sprong maken naar de ptolemeïsche tijd. De priester Nechatis liep reeds lang met het plan rond om een geschrift van Imhotep uit het egyptisch in het grieks te vertalen. De moeilijkheden van de interpretatie van de tekst weerhielden hem echter steeds. Toen hij en zijn moeder echter genezing van node hadden en deze bij Asklepios afsmeekten en verkregen, zette hij zich opnieuw aan de arbeid. Deze lange inleiding is bewaard in één van de Oxyrynchuspapyri (no. 1381), van het eigenlijke vertaalde geschrift is inmiddels maar weinig en weinigzeggends over. Men is hier wellicht toch reeds in de medische sfeer beland. Inmiddels is het gebruik in zwang gekomen dat de schrijver enig water uit zijn mengbakje aan Imhotep plengt, alvorens te beginnen.

Geneeskunde en magie waren in het oude Egypte nauw met elkaar verweven. Misschien behoorde bedrevenheid in magische praktijken ook tot de kwaliteiten van Imhotep. Men zou althans gaarne met KURT SETHE instem-

men, schrijver van een monografie over Imhotep [1]), die in de Verhalen, verteld aan het Hof van koning Cheops, bewaard gebleven in de papyrus Westcar, ook aan Imhotep een rol wil toekennen. De naam van de oppervoorleespriester die wonderlijke zaken verrichtte in de tijd van koning Djoser,

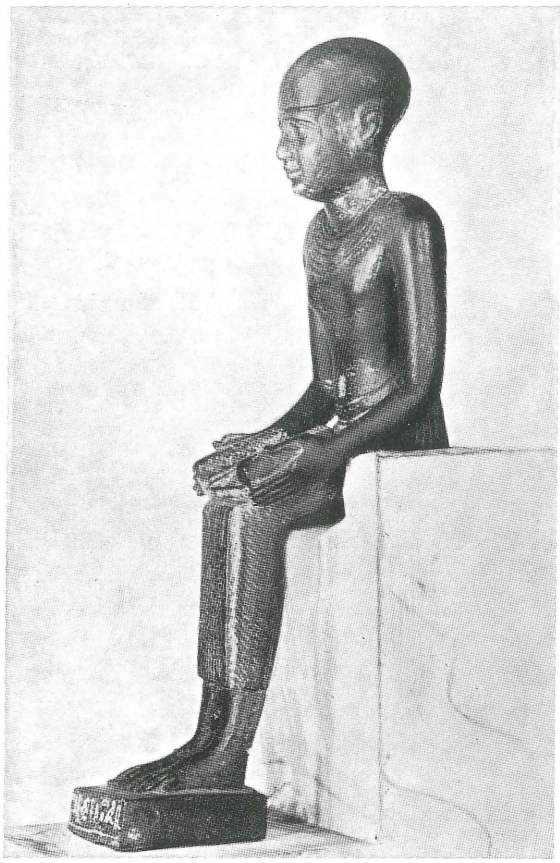

Fig. 175. Zitbeeldje van Imhotep met een papyrusrol op de knieën.

is helaas niet bewaard gebleven. Aan wie zou deze rol meer toekomen dan aan Imhotep, die het oppervoorleespriesterschap onder zijn vele functies telde? De associatie van de koning en de wijze man is hecht, zo bleek reeds uit Imhotep's verdiensten als architect. De benoemde „Hongersnoodstèle",

1) K. SETHE, *Imhotep, der Asklepios der Aegypter.* Untersuchungen ... II, Leipzig 1902. Van belang is ook J. B. HURRY, *Imhotep, The Vizier and Physician of King Zoser* ..., Oxford 1926, 1930[2].

een document alweer uit de ptolemeïsche tijd, verplaatst ons in een dialoog tussen de twee mannen. Koning Djoser wil zich doen voorlichten over de oorsprong van de Nijl, aangezien de Nijloverstroming op zich laat wachten. Imhotep gaat zich documenteren in de archieven en brengt over deze moeilijke materie een lang en gedetailleerd rapport uit. Dit slechts terzijde.

Imhotep's faam in de geneeskunde is van een algemeen karakter en niet

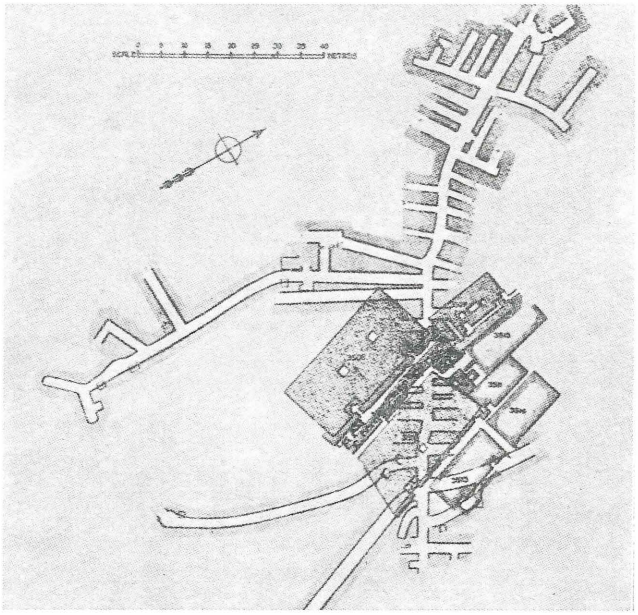

Fig. 176. Plattegrond van de opgravingen te Saqqara. Onder de mastaba's uit de derde Dynastie strekt zich een uitgebreid gangenstelsel uit, waarvan men nog maar een gedeelte heeft kunnen nasporen.

Uit: *Illustrated London News*

specifiek bepaald. In het Asklepieion hebben vele wonderbaarlijke genezingen plaats gevonden. Meestal wordt de goede wending aan de begunstigde kenbaar gemaakt in een droom, wanneer men zich in het heiligdom te slapen heeft gelegd. Over de priester Nechatis is reeds gesproken. Het huwelijk van het echtpaar Pesjeriënptah en Taimhotep was reeds gezegend met drie dochters, zij hoopten echter nog op een zoon. De vervulling van deze hoop werd door de god toegezegd in een droomgezicht. De zoon werd naar zijn patroon vernoemd.

Zijn vergoddelijking is thans dus, in de late periode, goed betuigd. Nechatis' relaas vermeldt wel, dat reeds koning Mykerinos zorg droeg voor de cultus van Imhotep, maar deze mededeling wordt nog door geen andere

gesteund. De piëteit jegens Imhotep vond uitdrukking in vele heiligdommen en beeldjes. Het centrum is gevestigd bij Memphis, maar overblijfselen van of vermeldingen betreffende heiligdommen van Imhotep vindt men in en om Thebe (Karnak, Deir el Baḥri, Deir el Medineh, Medinet Habu), op het eiland Philae, in Dakka, Debod en Kalabsja. In Deir el Medineh vindt

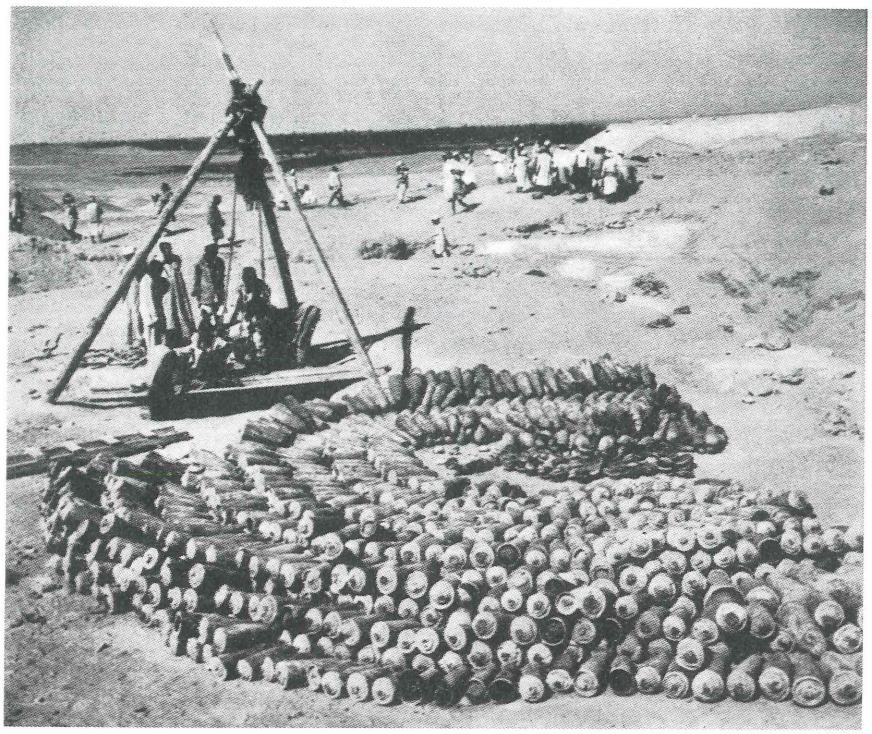

Fig. 177. Talloze kruiken met ibis-mummies, opgestapeld bij de toegang van het onderaardse gangenstelsel, waar ze omhoog getakeld worden.

Uit: *ILN*

Imhotep zelfs onderdak in het heiligdom van die andere beroemde wijze man aan wie vergoddelijking ten deel was gevallen, Amenophis de zoon van Hapoe, in leven een aanzienlijk raadsman van koning Amenophis III. Op een zelfde wijze moet een relatie tot stand zijn gekomen met de stiergod Apis. Imhotep gaat deel uitmaken van de Triade van Thebe, hij is de zoon van Ptah, hij krijgt een plaats in de late funeraire literatuur, kortom, zijn plaats in het pantheon is voorgoed gevestigd. Het zal de inheemse egyptenaren in de tijd van het hellenistische amalgama zeker een steun zijn geweest tot het bewaren van het eigen volkskarakter.

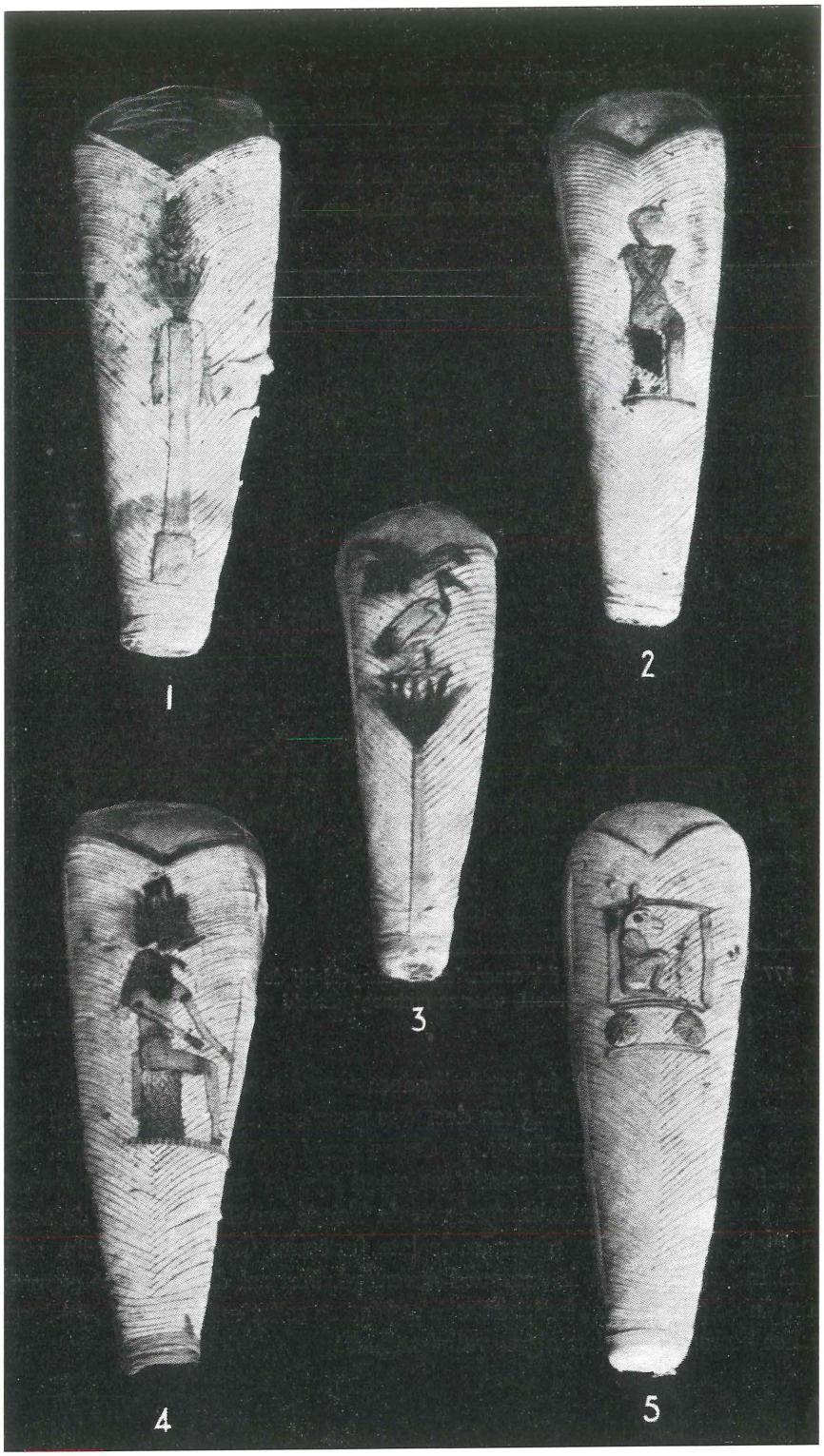

Fig. 178. Een vijftal ibismummies met ingeweven kleurige afbeeldingen en symbolen.
Uit: *ILN*

De meeste musea met egyptische collecties — ook het Leidse — bezitten wel enige Imhotepbeeldjes. De iconigrafie is eenvoudig. De wijze man is zittende afgebeeld (fig. 175) of staande. Als arts of als literator houdt hij een papyrusrol op of voor de knieën, waarop soms de bovengenoemde plengformule is te lezen.

Tenslotte maken ook de astrologie en de hermetiek zich meester van de figuur van Imhotep. Een geschrift van Zosimos was getiteld met de vergriekste naam van Imhotep, Imouth.

Het graf is inmiddels nog niet gevonden. Men was het er algemeen over eens, dat het te localiseren was bij Memphis, in Saqqara, vermoedelijk niet ver van de Trappenpyramide en van het Serapeum. Volgens andere hypothesen echter was het te zoeken bij Krokodilopolis, bij Gebelein. Tot dusver wijzen de meeste vermeldingen in de epigrafiek met enige precisering van de plaats van het heiligdom — en van het graf? — naar Saqqara. In 1949 meende men het daar gevonden te hebben, het betrof echter het graf van een vrouw uit de saïtische tijd, geheten Tadiïmhotep. Inscripties, waaronder een kalender met feesten van Imhotep, maken duidelijk dat men zich in de ptolemaeïsche tijd het graf dacht in Saqqara-noord. De engelse opgravingen schijnen de identiteit van het Asklepieion en het graf te bevestigen. Ter plaatse wees het voorkomen van ptolemeïsch aardewerk boven op een groep mastaba's uit de derde dynastie, die zorgvuldig onderhouden bleken te zijn, op een pelgrimsoord. Bij een nader onderzoek bleek, dat in de ptolemeïsche tijd onder de mastaba's een gangenstelsel was aangelegd, dat bijna geheel gevuld werd aangetroffen met een enorm aantal ibismummies (fig. 176). Het aantal daarvan is op een millioen te schatten (fig. 177, 178). Hoe tijdrovend het wegnemen van deze ex-voto's ook moge zijn, het stimuleert tevens, want in zijn titulatuur is Imhotep ook vaak geassocieerd met de ibis, de vogel van Thoth. Er is alle reden om te hopen dat het optimisme van prof. EMERY te zijner tijd met de vondst van het graf van de grote man zelf gehonoreerd zal worden.

J. F. BORGHOUTS

ONTDEKKINGEN TE TELL-ARAD

In Phoenix IX, 2 (1963), p. 93-94 werd in kort bestek de aandacht gevraagd voor de veelbelovende Israelische opgravingen o.l.v. Y. AHARONI en RUTH AMIRAM in het in Zuid-Palestina gelegen Tell-Arad. Nu drie opgravingscampagnes zijn voltooid kunnen de toen verstrekte informaties belangrijk worden aangevuld.

Hebreeuwse Ostraca

De opgravingen hebben een verblijdend aantal beschreven ostraca opgeleverd. Tijdens de eerste twee campagnes kwamen in het totaal 14 aramese (uit de perzische tijd; 5e en 4e eeuw v. Chr.) en 17 hebreeuwse ostraca aan het licht. Helaas zijn ze zeer fragmentarisch en slecht leesbaar. Tot de tweede groep, afkomstig uit de niveaux X-VI, d.w.z. uit de israelietische koningstijd (10e-6e eeuw v. Chr.), behoort een lijst met twintig namen. Over de inhoud van deze ostraca is tot dusverre weinig bekend gemaakt. Tijdens de derde campagne ontdekte men in één van de vertrekken, welke deel uitmaken van de kazematmuur van de israelitische vesting van niveau VI, een samenhangende groep van 17 hebreeuwse ostraca. Ze kwamen aan het licht in een dikke brandlaag, onder een deklaag van klei, samen met aardewerk dat gedateerd moet worden in de laatste decennia van de voorexilische tijd (6e eeuw v. Chr.).

Een algemeen overzicht over de inhoud en betekenis van deze schriftvondst, en de complete tekst van twee gave exemplaren bood YOHANAN AHARONI in het tijdschrift *Yediot* (Bahaqirat Eretz-Israel Weatiqoteha; voortzetting van het *Bulletin of the Israel Exploration Society*), vol. 30 nr. 1-2 (Jerusalem 1966), p. 32-38, in een artikel getiteld *Ketuboth ʿIbriyyot mittel ʿArad* („Hebreeuwse inscripties uit Tell-Arad"), waaraan de onderstaande gegevens zijn ontleend.

De ostraca zijn voor het merendeel regelmatig gevormde rechthoekige scherven, oorspronkelijk behoord hebbend tot een soort kruiken, dat de opgraver aanduidt als „pitcher flask". Ze zijn behoorlijk dik en meten meestal ca. 8-10 bij 5-7 cm. De ostraca zijn in verschillende handen beschreven en voor het merendeel gericht tot een zekere *'Elyašib* zoon van *'Išyahu* (*'šyhw*; de naam is vermoedelijk gelijk aan *yšyh(w)*, in de Nieuwe Vert. weergegeven als Jissia(hu), daar de wisseling tussen *'š* en *yš* aan het begin van persoonsnamen meer voorkomt; vgl. N. AVIGAD, IEJ 14, 275-6). Ze zijn kort en zakelijk van inhoud; de groetformule ontbreekt soms. Ze hebben betrekking op de levering van fourage, meel, wijn, brood en olie, aan diverse personen.

Het grootste exemplaar draagt de volgende tekst:

1. *'l.'lyšb.w*
2. *ʿt.ntn.lktym*
3. *yyn b ... w* [a]
4. *ktb.šmhym*
5. *wmʿwd.hqmḥ*
6. *hr'šn.t*
7. *rkb. ...* [b] *qmḥ*

1. Tot Elyašib. Welnu
2. dan, lever [e] aan de Kittieten
3. wijn ,3 bath (?) en
4. noteer de datum [f].
5. En *zolang er nog* meel
6. van de eerste (soort/oogst?) is, moet ge
7. het *aanmengen* [g]; 1 efa (?) meel

8. *lᶜšt.lḥm.l*	8. om voor hen te bereiden
9. *ḥm.myyn*	9. brood. (Ook) moet ge van de wijn
10. *h'gnt.ttn*	10. uit de bekkens leveren.

Een tweede volledig bewaarde brief luidt:

1. *'l 'dny 'ly*	1. Tot mijn heer Elya-
2. *šb.yhwh yš*	2. šib. Jahwe moge vra-
3. *'l lšlmk. wᶜt*	3. gen naar uw welstand. Welnu dan,
4. *tn.lšmryhw*	4. lever aan Šemarjahu
5. . .[c] *.wlqrsy*	5. ... en aan de Qerosiet[h]
6. *ttn. .*[d] *wld*	6. moet ge leveren .... En wat betreft de
7. *br.'šr.ṣ*	7. de zaak die ge mij hebt
8. *wtny.šlm*	8. bevolen: het is wel.[i]
9. *byt.yhwh*	9. In het huis van Jahwe
10. *h'.yšb*	10. houdt hij verblijf.

[a-d] Een viertal maataanduidingen of afkortingen voor waren, geschreven met de tekens a : ; b : ; c : ; d : ; [e] imperativus; [f] letterlijk: „de naam van de dag", vgl. b.v. Ez. 24 : 2, [g] wat er staat is niet te begrijpen; de uitgever stelt een letteromzetting voor: *trbḳ*; [h] voorslag van B. MAZAR: de Qerosieten behoorden tot de Netinim, vgl. Ezra 2 : 44 en Neh. 7 : 47; [i] men zou dit woord met r. 9 kunnen verbinden en vertalen: „het is wel met het huis van Jahwe", maar dan komt r. 10 in de lucht te hangen.

Deze brieven vertonen naar de vorm van het schrift overeenkomst met de Lachiš-brieven. De groetformule: „Jahwe moge naar Uw welstand vragen" (= zich om uw welstand bekommeren) vindt men daar niet, maar deze verbinding komt — niet in brieven — wel verscheidene malen in het O.T. voor. Het „welnu dan..." behoort tot de typische brieftaal; het veronderstelt een inleidende, soms omvangrijke groetformule, waarna het *wᶜt* zoveel willen zeggen als: „nu terzake...".

Andere brieven bevatten korte verzoeken, als: „Zend naar Bersheba een last van een span ezels (*mś' ṣmd ḥmrm*)". Uit de verschillende teksten krijgt men de indruk dat Elyašib in Arad gestationeerd was en daar de voorraden beheerde en moest uitgeven aan personen die ze kwamen ophalen, daartoe gemachtigd door begeleidend schrijven, dat ze Elyašib ter hand stelden. Blijkbaar bewaarde hij deze brieven als bewijsmateriaal voor zijn boekhouding, zoals blijkt uit een andere brief, gericht aan een zekere Nahum. Deze krijgt hierin de opdracht naar Elyašib te gaan om daar een hoeveelheid olie te halen, die hij moet verzegelen en doorzenden. Deze niet aan Elyšib gerichte brief was aan de achterzijde met een andere hand beschreven — blijkbaar een notitie in zijn kantoor gemaakt — waarin vermeld wordt dat de genoemde olie op een bepaalde datum door Nahum was verzonden „door de hand van de Kittiet".

De „Kittieten" komen in verschillende teksten voor als ontvangers van levensmiddelen of als transporteurs. In een brief wordt Elyašib verzocht de Kittieten wijn en brood te verstrekken „voor vier dagen". In het O.T. zijn de Kittieten eilandbewoners, Grieken en vooral Cyprioten. De meest aannemelijke verklaring voor hun voorkomen hier is dat tijdens de laatste jaren van de monarchie Grieken of Cyprioten als huurlingen dienst deden in het Judese leger, waar zij werden gebruikt als garnizoensoldaten of voor militaire expedities. Een bewijs hiervoor kan men misschien zien in de griekse ceramiek in een andere judese vesting — Mezad Chashavyahu — aan het licht gebracht (vgl. nu A. J. BRAWER, *Kittim or Cuthaeans in the Arad Ostracon? Yediot* 30, 258v).

De tweede brief vermeld in een enigszins laconieke context „het huis van Jahwe". Hiermee zal wel niet de in Arad zelf ontdekte tempel zijn bedoeld, die zich immers bevond onder de muur, waarvan de kamer, waarin de ostraca werden ontdekt, deel uitmaakte. Waarschijnlijk is hier wel de tempel te Jerusalem bedoeld. De vermelding van de tempel en het feit dat Elyašib en zijn vader 'Išjahu/Jissiahu namen dragen die in priesterfamilies voorkomen (1 Kron. 24 : 12 b.v.) doet Aharoni de mogelijkheid opperen dat Elyašib in dienst stond van de kroon als opzichter en beheerder van tempel- of staatsvoorraden, als een van de „opzichters over de voorraden" (1 Kron. 26 : 24) of „opzichters over alles wat het werk voor den Here en de dienst des konings betrof" (1 Kron. 24 : 30). Dit blijft uiteraard voorlopig hypothetisch.

De tempel

De in Phoenix IX, 2 doorgegeven informatie over het heiligdom kan thans aangevuld worden, al is helaas nog geen plattegrond van het geheel gepubliceerd. Het heiligdom, dat in de niveaux X-VIII dienst deed, bestond uit drie onderdelen: een voorhal, een heilige en een adyton of cella. De voorhal („porch") bereikt men vanuit een voorhof; hij was waarschijnlijk open en van het heiligdom gescheiden door een dunne muur met een ingang met drempel. Vanuit de voorhal kon men links en rechts vertrekken bereiken die zich langs de noord- en zuidkant van het heiligdom uitstrekten. Het heilige (om de O.T.-ische terminologie te gebruiken; hebr. *hēkāl*) had een omvang van 3 bij 11 m., met rondom lage banken en ingangen midden in de lange zijden. De cella bereikte men via drie treden. De entree werd geflankeerd door twee fraai gehouwen altaren van ca. één halve meter hoogte. Erin bevond zich een platform, met daaromheen een drietal *maṣṣēben,* waarvan de grootste 1 meter hoog was (fig. 179). Onder en naast het platform

Fig. 179. Blik in de cella — volgens sommigen eerder een nis — van het heiligdom te Arad, met traptreden, wierookaltaren, masseben en stenen platform.

bevond zich een plaveisel van grote, gladde steenplaten; naast het platform ontdekte men een platte, kalkstenen schaal. In de voorhal kwamen fragmenten van een wierookstandaard van klei aan het licht, versierd met bladmotieven, een grote lamp en een stenen offertafel. Aan beide zijden van de ingang tot het heilige bevond zich een platte ronde steen, die kennelijk gediend had als basis voor een vrijstaande zuil. In de noordwest-hoek van de voorhof stond een brandofferaltaar, 1,50 m. hoog, met een oppervlak van ruim één vierkante meter, gemaakt van onbehouwen stenen (vgl. Ex. 20 : 25). De bovenzijde werd gevormd door een grote, platte steenplaat, omgeven door gepleisterde afvoergeulen. In de aslaag naast het altaar werd een bronzen leeuwenfiguurtje gevonden. Op de trede vóór het altaar lagen offerschalen; op een daarvan stond de letter *qōf*, op een andere een symboolteken, dat lijkt op de letter *kaf*. Tegenover het altaar stond een ovalen bassin, vervaardigd uit steenplaten, dat men misschien mag identificeren met een wasbekken (Hebr. *kiyyōr*). In een van de zijvertrekken werden ostraca gevonden, o.a. een namenlijst, die de naam Meremoth — een typische priesternaam — vermeldt.

Afbeeldingen van de verschillende architectonische onderdelen en het cultische inventaris zijn nog niet gepubliceerd. Alleen een foto van het adyton — het eerst opgegraven — is beschikbaar, waarop men een indruk krijgt van de afmetingen van dit heiligdom. Het gehele complex — inclusief nevenvertrekken — meet ca. 15 bij 20 meter. Hij is om zijn vrij goede staat van bewaring en zijn betrekkelijk ouderdom (10e-8e eeuw v. Chr. [1])) een belangrijke archaeologische ontdekking, die nu reeds stof heeft opgeleverd tot historische en godsdiensthistorische beschouwingen, B. MAZAR publiceerde een artikel *The Sanctuary of Arad and the Family of Hobab the Kenite* (JNES 24, 1965, 297-303; hieraan is de foto van fig. 179 ontleend) waarin hij een nog moeilijk te bewijzen these opstelt over een Kenitische origine van dit oude heiligdom, gelegen aan de noordelijke rand van de Negev.

Uitvoerige gegevens over de opgravingen te Arad — met name over de stad uit het vroeg-bronzen tijdperk en de israelitische citadel — vindt men in de volgende artikelen: Y. AHARONI — RUTH AMIRAM, *Excavations at Tell Arad. Preliminary Report on the first season,* 1962, IEJ 14, 1964, p.

1) Y. YADIN heeft in IEJ 15, 1965, p. 180v. twijfel geuit aan de chronologie van Arad, zoals deze door de opgravers werd gereconstrueerd. Op grond van techniek, die gebruikt is bij het houwen van de steenblokken, die verwerkt zijn in de vestingmuur uit niveau VII, stelt hij voor deze muur in de hellenistische tijd te dateren. Dit zou z.i. een herdatering van o.a. het heiligdom en een aantal beschreven voorwerpen vereisen, daar niveau VII door de opgravers in de 8e en 7e eeuw wordt geplaatst. Het lijkt echter niet wel mogelijk de in niveau VI (dus jonger dan VII!) gevonden ostraca veel later te dateren dan de 6e eeuw, daar de palaeografische gegevens zich beslist tegen een late datering verzetten.

131v.; dezelfden, *Arad, a Biblical City in Southern Palestine,* Archaeology 17, 1964, p. 43v.; dezelfden, *Tell Arad,* IEJ 14, 1964, p. 280-283 (kort verslag over de 2e en 3e campagnes).

K. R. VEENHOF

BOEKENNIEUWS

Palestina, Jordanië, Syrië, Libanon

Ditmaal willen we aandacht schenken aan een aantal recente publicaties, die de boven genoemde landen betreffen. Dat deze groep Palestina insluit houdt in dat we een stroom van uitgaven ontmoeten, die het heilige land en zijn geschiedenis tot onderwerp hebben. Dit maakt het noodzakelijk een zekere selectie toe te passen, vooral tussen oorspronkelijke en secundaire werken.

Palestina

Gezien het kader van Phoenix zullen we ons dienen te beperken tot de archeologische en historische kant van de zaak. Voor de kennis van de **geschiedenis** staan naast de twee in theologische kringen veel gebruikte standaardwerken — M. NOTH, *Geschichte Israels* en J. BRIGHT, *History of Israel* — thans de afleveringen van de herziene Cambridge Ancient History ter beschikking, geschreven door Miss KATHLEEN KENYON (*Palestine in the Middle Bronze Age*; *Syria and Palestine c. 2160-1780 B.C., the archaeological sites*), ROLAND DE VAUX (*Palestine during the Neolithic and Chalcolithic Periods*; *Palestine in the Early Bronze Age*) en OTTO EISSFELDT (*Palestine in the time of the Nineteenth Dynasty: the Exodus and Wanderings*; *The Hebrew Kingdom*). Deze afzonderlijk verkrijgbare onderdelen zullen na voltooiing een der meest uitvoerige en — zowel historisch als archaeologisch — best gedocumenteerde geschiedenissen van Palestina vormen. Een korte schets gaf W. F. ALBRIGHT in zijn *The Biblical Period from Abraham to Ezra* (Harper Torchbook TB 102, 1963, 120 p., *f* 6.—).

Verschillende publicaties bepalen zich tot één bepaalde periode of één aspect van de geschiedenis. De oudste historie vindt men boeiend beschreven in EMMANUEL ANATI, *Palestine before the Hebrews* (London, 1963, 8vo, 450 pag., 200 ill., *f* 30.—), waarvan bij Bosch en Keuning te Baarn in de BBB-reeks een vertaling verscheen (*Palestina voor de Hebreeën,* 1965, 230 pag., *f* 6.—), helaas (in ruil voor de lage prijs) met weglating van alle foto's. De tijd der patriarchen wordt belicht in R. DE VAUX's *Die hebräischen Patriarchen und die modernen Entdeckungen* (Düsseldorf 1961, 8vo, 110

pag., *f* 10.—), een heruitgave, in duitse vertaling, van een artikelenreeks uit de *Revue Biblique,* uit de jaren 1946v. De laatste periode van de geschiedenis, die binnen het raam van dit overzicht valt, vindt men zeer grondig en overzichtelijk behandeld door BO REICKE in zijn, *Neutestamentliche Zeitgeschichte* (Berlin, 1965, 256 p., *f* 26.—).

Op het gebied der palestijnse **archeologie,** die in de bovengenoemde werken overigens vanzelfsprekend ook ruime aandacht ontvangt, zijn er tal van nieuwe uitgaven. In de Aula-reeks kwam een nederlandse vertaling uit van W. F. ALBRIGHT's, *The Archaeology of Palestine,* onder de titel *Oude volken en culturen in het Heilig Land* (Aula 43, 232 p., 16 pl.). Een ander standaardwerk op dit gebied is Miss KATHLEEN KENYON's *Archaeology in the Holy Land* (London, 1962, 8vo, 320 pag., 56 pl.), waarvan, eveneens in de Aula-reeks (in 1964) een nederlandse versie verscheen. Iets ouder is al weer G. E. WRIGHT's, *De Bijbel ontdekt in aarde en steen* (Baarn, 1960, 334 p., 230 foto's). H. J. FRANKEN, lector in de palestijnse archeologie te Leiden, publiceerde in 1962 zijn *Van Aartsvaders en Profeten. Een oudheidkundige verkenningstocht door het land van de Bijbel* (Amsterdam, 8vo, 263 p., 24 pl.). Speciaal voor de exegeten van het O.T. publiceerde hij in 1963 samen met C. A. FRANKEN-BATTERSHILL, *A primer of Old Testament Archaeology* (Leiden, Brill, 180 p., 24 pl., *f* 24.—), dat een richtlijn wil zijn voor de interpretatie en het gebruik van archaeologische gegevens in de wetenschap van het O.T. Tot de algemene werken behoren voorts JOHN GRAY, *Archaeology and the Old Testament World* (London, 1962, 8vo, 256 p., 25 pl.) en J. B. PRITCHARD, *Die Archäologie und das Alte Testament* (Wiesbaden, 1964, 263 p., 76 afb., *f* 23.—).

Speciale vragen worden behandeld in een aantal andere werken. Meer voor de vakman bestemd zijn K. KENYON's, *Amorites and Canaanites* (London, 1966, Schweich Lectures for 1963, xvi + 80 p., 30 pl., *f* 30.—), het zojuist verschenen monumentale *Palestine Bichrome Ware* van C. M. EPSTEIN (Brill, 1966), en het helaas nog slechts in hebreeuwse versie beschikbare *The Ancient Pottery of Erez Yisrael* van de archeologe RUTH AMIRAM (Jerusalem, 1963, 4to, 370 p., 358 afb.). Voor niet-specialisten echter zijn er voldoende interessante uitgaven. We noemen de serie „Bijbel en Archaeologie" (Callenbach, Nijkerk) waarin de laatste jaren drie voortreffelijke deeltjes verschenen: P. MONTET, *Egypte en de Bijbel* (1961, 151 p.); E. JACOB, *Ras Sjamra en het O.T.* (1962, 144 p.) en A. PARROT, *Abraham en zijn Tijd* (1964, 160 p.).

Enkele boeken behandelen op bevattelijke wijze de opgravingen in één bepaalde plaats. Zo K. KENYON's *Jericho. Cultuurgeschiedenis van Palestina tot de komst van Jozua,* vertaald door H. J. FRANKEN (Leiden, 1959, 194 p.,

124 afb.) en MARGARET WHEELER, *De Muren van Jericho* (Zaandijk, 1958, 150 p., 16 pl.). J. B. PRITCHARD beschreef zijn opgravingen te Gibeon in het in het nederlands vertaalde *Gibeon, where the Sun stood still* (*Gibeon waar de zon stilstond,* BBB-reeks, Baarn, 1964, 166 p., 8 pl.), G. E. WRIGHT zijn onderzoekingen te Sichem (vgl. JEOL 18, p. 284v.) in zijn *Shechem, Biography of a Biblical City* (New York, 1965, 270 p., 112 ill.). Een overzicht van een groot aantal vindplaatsen, samen met historische uiteenzettingen vindt men in C. H. GORDON, *Opgravingen in Bijbelse Grond* (Prismaboek 553, 1960). Een wandeling langs de voornaamste historische vindplaatsen, voorzover op israelisch grondgebied gelegen, kan men maken aan de hand van S. AMBRAMSKY, *Ancient Towns in Israel* (Jerusalem, 1963), en nog beter met als gids het buitengewoon fraai geillustreerd *Historical Sites in Israel* van M. PEARLMAN en Y. YANNAI (Tell Aviv, Massadah Press, 1965, 4to, 248 p., vele platen, 40 in kleur).

Wie zich enig idee wil vormen van de grote en wijd gespreide archeologische activiteit in het huidige Palestina kan zich oriënteren in een tweetal archeologische kronieken: *Archäologisches Jahresbericht,* verzorgd door M. WEIPERT voor het *Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins,* en de *Chronique Archéologique,* welke ieder jaar verschijnt in de *Revue Biblique.* Voorts kan hij zijn belangstelling voeden met de lectuur van het *Israel Exploration Journal* (Jerusalem) het *Palestine Exploration Quarterly* (London) en de *Biblical Archaeologist* (New Haven), afgezien van de meer algemene tijdschriften, die op gezette tijden aandacht besteden aan de resultaten der palestijnse oudheidkunde. Een goed overzicht over wat er in het verleden en heden aan arbeid verzet is vindt men in de goed gedocumenteerde catalogus *World of The Bible. 100 Years Palestine Exploration Fund,* in 1965 in het Victoria and Albert Museum te Londen georganiseerd (inleiding p. 1-47).

Fotomateriaal op het gebied van palestijnse oudheden vindt men in de meeste genoemde boeken. Speciaal kan men hiervoor terecht in het grootse werk van PRITCHARD, *Ancient Near East in Pictures relating to the Old Testament.* Op kleinere schaal doen dit eveneens *Illustrations from Biblical Archaeology* door D. J. WISEMAN (London 1958, 112 p.) en het zojuist verschenen *Illustrations of Old Testament History* van R. D. BARNETT (London, British Museum 1966, 91 p., 53 pl., *f* 6.—), waarin een originele selectie van voorwerpen uit de verzamelingen van het British Museum wordt gepresenteerd, variërend van gewoon aardewerk tot fraaie kunstproducten, inscripties enz., die met bepaalde momenten of perioden uit de israelitische geschiedenis te verbinden zijn, waarop in de begeleidende tekst nader wordt ingegaan. Onder de 23 capita treffen we aan: De Amarna-brieven, Hazor

en Jozua's veroveringen, de Pilistijnen, Kanaanietische beeldtjes, het Ivoren huis van Achab e.a.

Een grote selectie van artikelen betrekking hebbende op de archeologie van Palestina in de ruimste zin des woords treft men aan in een tweetal amerikaanse pockets (resp. Anchor 250 en 250b, New York 1961 en 1964, resp. 16 pl. + 342 p. en 24 pl. + 420 p., prijs ca. *f* 5.50 en *f* 7.50), die een bundeling zijn van de voornaamste artikelen sinds 25 jaar verschenen in het tijdschrift The Biblical Archaeologist: *The Biblical Archaeologist Reader 1* en *2,* uitgegeven door G. E. WRIGHT, D. N. FREEDMAN en E. F. CAMPBELL Jr. Het eerste deel behandelt een veelheid van onderwerpen op archeologisch en historisch gebied van de meest uiteenlopende aard. Het tweede deel is een verzameling van bijdragen gewijd aan de belangrijkste steden, volken en landen uit Oud en Nieuw Testamentische tijden, uit Palestina en het Nabije Oosten, welke alle binnen de bijbelse horizon vallen.

Veel fotomateriaal vindt men uiteraard ook in GROLLENBERG's bekende *Atlas van de Bijbel* en *Kleine Atlas van de Bijbel,* die hier geen aanbeveling meer behoeven. Zeer bruikbaar, zowel om de algemene, geïllustreerde inleiding als om het fraaie kaartenmateriaal is eveneens de *Oxford Bible Atlas,* uitgegeven door H. G. MAY (Oxford, 1962, kl. 4to, 144 p., 75 ill., 26 kaarten; *f* 12.—). De Oxford University Press produceerde ook een plastic relief-kaart van Palestina, die voor onderricht doeleinden zeer nuttig kan zijn.

Jordanië

Oude vindplaatsen en culturen van Jordanië worden in de meeste de bovengenoemde archeologische uitgaven besproken, daar het begrip „Palestina" ook een belangrijk gedeelte van het huidige Jordanië bevat, met o.a. Jericho, Sichem, Deir-'Allah, Qumrân e.a.p. Een samenvattend overzicht van de jordaanse oudheidkunde vindt men in het werk van G. LANKESTER HARDING, *The Antiquities of Jordan* (London, 1959, 222 p., 32 pl.), waarvan in de Aula-reeks een nederlandse vertaling verscheen. Tot de belangwekkendste culturen van Jordanië (en Zuid-Palestina) behoren voorts de Nabateeërs; twee belangrijke, aan hen gewijde boeken van NELSON GLUECK hebben we in het vorige nummer van Phoenix reeds besproken (p. 332).

Libanon

Het huidige Libanon bevat de meeste cultuurresten van de **phoeniciërs** met de vindplaatsen Tyrus, Sidon, Byblos e.a. De laatste jaren zijn twee boeken verschenen die een algemeen beeld geven van de Phoeniciërs en hun cultuur. D. HARDEN verzorgde in de serie „Ancient Peoples and

Places" een fraai, rijk geïllustreerd werk *The Phoenicians* (London, 1962, 8vo, 335 p., 115 afb., *f* 18.—) en D. BARAMKI schreef zijn *Die Phönizier* (Stuttgar 1965, Urban Bücher, Bd. 85, 147 p., *f* 6.—). De oude havenstad Byblos kreeg ook ruime aandacht. E. J. WEIN en RUTH OPIFICIUS wijdden er een mooi geïllustreerd werk aan: *7000 Jahre Byblos* (Nürnberg, 1963, 4to, 56 p., 68 foto's). De opgraver van de stad M. DUNANT publiceerde een archeologische gids voor de bezoekers aan de ruïnes, *Byblos, son histoire, ses ruines, ses légendes* (Beyrouth, 1963, 12mo, 102 p., vele foto's). Aan de belangrijkste phoenicische kolonie, Carthago, wijdde B. H. WARMINGTON zijn *Carthago* (Pelican Book A 598, London 1964, 286 p., 8 pl.).

Syrië

Een der bekendste vindplaatsen van het oude Syrië is **Ugarit,** de leden van ons genootschap vooral bekend door de publicaties en lezingen van J. P. LETTINGA. Een afzonderlijke geschiedenis van Ugarit bestaat er alleen in het italiaans: M. LIVERANI, *Storia di Ugarit* (Roma, 1962, Studi Semitici 6). De meeste andere publicaties bepalen zich bij de alfabetische spijkerschriftteksten en de relaties tussen Ugarit en het O.T. Twee studies plaatsen Ugarit en zijn Umwelt in een groter historisch raam C. H. GORDON, *Before the Bible. The common background of Greek and Hebrew Civilisations* (London, 1962) en H. HAAG, *Homer, Ugarit und das Alte Testament* (Einsiedeln/Köln 1962). De relaties met het O.T. vat A. S. KAPELRUD samen in zijn overzichtelijke boek *The Ras Shamra Discoveries and the Old Testament* (Norman, 1963, 91 p.). In het nederlands bestaat het boven reeds genoemde, zeer goed gedocumenteerde *Ras-Sjamra-Ugarit en het O.T.* van E. JACOB (Nijkerk, 1962, 143 p., serie: „Bijbel en Archeologie"). Vertalingen van de mythologische en epische teksten, die vanwege de grammaticale en lexicale problemen nog steeds vol onzekerheden zijn, geven J. AISTLEITNER, *Die Mythologischen und Kultischen Texte aus Ras Shamra* (Budapest, 1965², 113 p.), A. JIRKU, *Kanaanäische Mythen und Epen aus Ras Schamra-Ugarit* (Gütersloh 1962, 141 p.) en laatstelijk C. H. GORDON in zijn *Ugarit and Minoan Crete* (New York, 1966). Op de nog ongepubliceerde teksten, gedurende de laatste campagnes gevonden wordt met spanning gewacht. Een kleine voorproef hiervan gaf reeds O. EISSFELDT in zijn *Neue Keilalphabetische Texte aus Ras Schamra-Ugarit* (Berlin, 1965, Nachtrag p. 45v.). Ugarit vormt ook een belangrijk onderdeel van het samenvattende werk van JOHN GRAY, *The Canaanites,* dat uitgekomen is in de serie „Ancient Peoples and Places" (London, 1964, 286 p., 64 foto's).

Voor de **geschiedenis** van Syrië, dat heel de oudheid door was opgedeeld

in kleine, min of meer zelfstandige staten (met als hoogtepunten van machtsvorming het koninkrijk Aleppo in het begin van het 2e mill. v. Chr., en het aramese rijk van Damascus in het begin van het 1e mill. v. Chr.) kan men verschillende werken raadplegen. In de Cambridge Ancient History (CAH) werden *Syria and Palestine c. 2160-1780 B.C.* behandeld door K. KENYON, G. POSENER en J. BOTTÉRO, beschreef J. R. KUPPER de daaropvolgende periode in zijn *Northern Mesopotamia and Syria,* terwijl A. GOETZE het tijdperk tussen 1400 en 1200 v. Chr. behandelde onder de titel *The struggle for the domination of Syria. The Hittites and Syria.* Deze titels tonen reeds aan hoezeer Syrië in de oudheid een politiek dikwijls onzelfstandig en door alle grootmachten omstreden, strategisch gelegen gebied was, dat een zeer bewogen geschiedenis doormaakte. De periode na 1200 v. Chr. wordt behandeld door W. F. ALBRIGHT in een volgende aflevering van de CAH: *Syria, The Philistines and Phoenicia.* Een zeer duidelijke geschiedenis van Syrië en Palestina van de 16e tot de 10e eeuw v. Chr. treft men aan in het zojuist verschenen 3e deel van de Fischer Weltgeschichte *Die Altorientalischen Reiche II. Das Ende des 2. Jahrtausends* (Fischer Bücherei, 1966; prijs *f* 5.50), van de hand van ABRAHAM MALAMAT (p. 177-221). De cultuurgeschiedenis van ditzelfde gebied wordt behandeld door VICTOR MAAG in SCHMÖKEL's *Kulturgeschichte des Alten Orient* (Kröners Taschenausgabe Bd. 298) Dritter Abschnitt, Syrien-Palästina, p. 448-605.

Een samenvattende behandeling van de geschiedenis en culuur van het boeiende volk der Arameeërs is nog een ernstig desideratum. Behalve in het reeds uit 1949 daterende *Les Araméens* van A. DUPONT-SOMMER, kan men thans werken met de Biblical Archaeologist Vol. XXV, 4 (1962), waarin B. MAZAR op p. 98-120 een bijdrage levert getiteld „The Aramaean Empire and its Relations with Israel", en in het genoemde, door ALBRIGHT geschreven, deel van de CAH, waarvan paragraaf 4 (p. 46-54) handelt over de „Emergence of the Aramaeans", Algemeen orienterend inzake Syrië is voorts A. JIRKU, *Geschichte Palästina-Syriens im Orientalischen Altertum* (Aalen, 1963, 206 p.). De kunst van Syrië — voorzover men dit enigszins onduidelijk begrip kan hanteren — is het onderwerp van het werk van P. MATTHIAE, *Ars Syra* (Roma, 1962, 4to, geb., 156 p., 28 pl.).

De Myceense Wereld

In Phoenix VI, 2 (1960) werd de aandacht van onze leden voor het eerst bepaald bij de Mycenologie, door middel van een uitvoerige bijdrage van R. THIBAU (p. 36-53), waarin de vooruitgang van deze nieuwe discipline op de voet werd gevolgd. Gezien de nauwe banden welke o.a. in het 2e mill.

v. Chr. bestonden tussen het oude Nabije Oosten en het meer westelijk gelegen gedeelte van het Middellandse Zee-Bekken, willen wij graag de aandacht vragen voor een nieuwe, belangrijke publicatie op dit gebied, ons door de uitgever toegezonden: GEORGE E. MYLONAS, *Mycenae and the Mycenaean Age* (Princeton University Press, 1966, 4to, XVI + 251 pag., 150 pl.; *f* 70.—). In deze buitengewoon fraaie uitgave, die ten doel heeft een vroeger boek van de auteur over hetzelfde thema (*Ancient Mycenae: The Capital City of Agamemnon*) te vervangen, wordt een totaalbeeld geboden van de Myceense beschaving. De schrijver, die o.a. betrokken was bij de ontdekking van de tweede grafkring te Mycene en sinds 1958 de leiding heeft van de opgravingen ter plaatse, verwerkt in deze nieuwe uitgave de resultaten van opgravingen op nieuwe vindplaatsen als Thebe en Gla in Boeötië en Iolkos in Thessalië, en van de steeds voortgaande ontcijfering en interpretatie der Lineair B-inscripties, waardoor het mogelijk is geworden zich een beter beeld te vormen van de sociale en politieke organisatie. Het boek bevat een negental hoofdstukken, die o.a. handelen over de myceense citadels, paleizen, huizen, grafkringen, tholos- en kamergraven, heiligdommen, goden en dodencultus, op grond van de ontdekkingen te Mycene, Tiryns, Pylos, Athene e.a.p. Het hoofdstuk getiteld „Some Aspects of Mycenaean Culture" behandelt de architectuur en kunst (sculptuur, gemmen, goudsmeedkunst, ivoren, glas en faience, bronzen, vazen en frescos) en de sociale en politieke organisatie (Lineair B en zijn ontcijfering, de hiërarchie, buitenlandse relaties en handel). Het slothoofdstuk beschrijft de ondergang van de myceense wereld en poogt een antwoord te vinden op de gecompliceerde vraag naar de oorzaken daarvan; in dit kader wordt aandacht geschonken aan Troje van Priamus, de relaties Hethieten-Achaeërs, de Dorische invasie met zijn archaeologisch waarneembare sporen, en de algemene situatie aan het eind van de periode Laat-Helladisch III B (ca. 1200 v. Chr.). Het niet enkel voor specialisten bestemde boek geeft een boeiend en goed gedocumenteerd relaas van de geschiedenis der Myceense cultuur. De ruim 150 zeer duidelijke afbeeldingen, de vele plattegronden, de noten, bibliographie, chronologische tabel en uitvoerige indices maken het tot een waardevolle gids bij de bestudering van de myceense era.

Staatliche Museen Berlin

De „Staatliche Museen" te Berlijn worden gevormd door een reeks gespecialiseerde verzamelingen, die elk voor zich soms ook de naam museum dragen. Samen vormen ze een van de belangrijkste collecties ter wereld, met name op het gebied van de oudheid. Van de, dankzij de politieke situatie,

veelal minder goed bekende kunstschatten in deze musea tentoongesteld, kan men zich een goed beeld vormen van het in 1965 verschenen platenwerk *Museumsinsel Berlin,* in de serie „Weltstätte der Kunst" uitgebracht door Edition Leipzig (4to, geb., 45 pag., 205 platen, prijs *f* 54.—). In dit fraaie werk wordt een overzicht gegeven van de afzonderlijke collecties aan de hand van korte historische overzichten en beschrijvingen der verzamelingen, en foto's van de fraaiste stukken. Naast de Antiken-Sammlung, Skulpturen Sammlung, Gemäldegalerie, Kupferstichkabinett, Münzkabinett e.a. is ook het oude Nabije Oosten hierin goed vertegenwoordigd. Met London en

Fig. 180. Stele uit Sakçagözü, ontdekt door Humann en Puchstein, thans in het Vorderasiatisches Museum. (Compte Rendu 1964, Pl. V, D).

Parijs behoren de Berlijnse verzamelingen op dit gebied tot de grootste ter wereld. Het boek opent met een portret van de egyptische collectie, met inbegrip van de waardevolle en veelzijdige papyruscollectie. Van deze verzameling, opgebouwd uit het kunstbezit van het pruisische vorstenhuis, uit particuliere collecties (met name door Friedrich Wilhelm III aangekocht), en uit aanwinsten door aankoop en eigen opgravingen, die sedert 1850 beheerd werd door bekende egyptologen als LEPSIUS, ERMAN en SCHÄFER, vindt men in deze band een twintigtal keurstukken, waaronder vooral de sculptuur goed vertegenwoordigd is, beschreven door de huidige directeur WOLFGANG MÜLLER. Naast de afdelingen Islam, Vroege Christendom en Byzantium, verdient vooral de collectie van het 'Vorderasiatisches Museum' aandacht, zoals deze hier wordt gepresenteerd door G. R. MEYER. Dit gedeelte toont stukken uit Sam'al, Toprak-Kale (Urartu), Babylon, Assur, Fara (Šuruppak), Tell Halaf en Uruk. Wie naast de fraaie platen meer in-

formatie wenst kan terecht in laatste editie van de speciale gids van dit museum, *Durch Vier Jahrtausende Altvorderasiatischer Kultur* (Berlijn, 1965³, 270 p., 100 foto's, 8 kleurenplaten, prijs *f* 12.—). Hierin vindt men een gedetailleerde beschrijving van de belangrijkste stukken van de collectie, die ook een grote en rijk geschakeerde verzameling spijkerschriftteksten omvat. Deze gids geeft van tal van inscripties de vertaling, en voorts kort historisch of kunsthistorisch kommentaar, en sluit met uitvoerige indices, chronologische tabellen en een bibliographie. Het beste leert men dit museum echter kennen uit de zojuist verschenen band *Altorientalische Denkmäler im Vorderasiatischen Museum zu Berlin* (Leipzig, E. A. Seemann Verlag, 4to, geb., 44 p., 172 pag. platen, waarvan 25 in kleuren, prijs *f* 46.—). In dit boek toont de huidige directeur, Dr. G. R. MEYER, met een keur van prachtige foto's wat zijn museum rijk is: architectuur uit Uruk (mozaiektempel, Karaindaštempel) en Babel (Ištarpoort in kleuren); sculptuur uit Sumerië en Aššur; reliefs uit Kalaḫ (Aššurnaṣirpal), Nineve (Aššurbanipal) en Persepolis; ceramiek en rolzegels uit vele plaatsen in Mesopotamië; orthostaten uit Sam'al en Tell Halaf; steles en sfinxen uit Aššur en Tell Halaf, bronzen uit Luristan en Urartu (Toprak-kale). De platen geven tegelijk een duidelijk beeld van de succesvolle arbeid der duitse archeologen daar de meeste stukken stammen uit eigen, duitse opgravingen in het Nabije Oosten, sedert het einde van de vorige eeuw uitgevoerd door geleerden als JORDAN, HERZFELD, ANDRAE, KOLDEWEY, VON OPPENHEIM en VON LUSCHAN e.a.

K.R.V.